

RODNA RAVNOPRAVNOST, ŽIVOTNA SREDINA i RAZVOJ

«Studija o rodnom pristupu pitanjima zaštite životne sredine»

FOND SOCIJALNE I
DEMOKRATSKE INICIJATIVE
FUND FOR SOCIAL AND
DEMOCRATIC INITIATIVES

Beograd, 2013.

SENSE program:
Podrška organizacijama civilnog društva koje se bave životnom sredinom, u Srbiji

Donator: Švedska organizacija za međunarodnu saradnju i razvoj - SIDA
Implementacija: Regionalni centar za zaštitu životne sredine - REC

GENDER, ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT
-Gender aspects in environmental protection sector-

RODNA RAVNOPRAVNOST, ŽIVOTNA SREDINA i RAZVOJ
«Studija o rodnom pristupu pitanjima zaštite životne sredine»

FoSDI, Beograd, januar 2013. god.

Sadržaj:

<i>Uvodne napomene</i>	<i>str. 4</i>
<i>1. Relacija između rodne ravnopravnosti i zaštite životne sredine-kratka istorija</i>	<i>str.5</i>
<i>1.2. Rodna ravnopravnost</i>	<i>str.7</i>
<i>1.3. Rodna ravnopravnost i životna sredina</i>	<i>str.8</i>
<i>2. Održivi razvoj i životna sredina</i>	<i>str.11</i>
<i>3. Rodna ravnopravnost, životna sredina i održivi razvoj-različiti pristupi</i>	<i>str.12</i>
<i>4. Rodna ravnopravnost u različitim oblastima</i>	<i>str.13</i>
<i>5. Uloga žena i muškaraca u različitim sektorima u oblasti zaštite životne sredine</i>	<i>str.14</i>
<i>6. Stanje životne sredine u Srbiji</i>	<i>str.23</i>
<i>7. Rodna ravnopravnost i civilno društvo</i>	<i>str.28</i>
<i>8. Gender i životna sredina u Srbiji</i>	<i>str.40</i>
<i>9. Preporuke</i>	<i>str.44</i>
<i>Anex 1 – Akronimi i skraćenice</i>	<i>str.48</i>
<i>Anex 2 – Reference i preporuke za dalje čitanje</i>	<i>str.49</i>
<i>Anex 3 – Izvod iz statističkog almanaha Žene i muškarci u Srbiji 2011.</i>	<i>str.52</i>

Uvodne napomene:

Ciljevi programa, predmet studije, ciljne grupe i korisnici

SENSE program ima za cilj jačanje organizacija civilnog društva i promovisanje njihovog većeg učešća u procesima donošenja odluka po pitanjima životne sredine. S obzirom na intenzivno donošenje novih zakona i politika u oblasti životne sredine, ključni uslov za adekvatnu primenu pomenutih zakona i politika jeste transparentnost i uključivanje javnosti i civilnog sektora u ovaj proces. Uloga organizacija civilnog društva je, u tom pogledu presudna, stoga SENSE ohrabruje organizacije civilnog društva da se aktiviraju u pogledu učešća u donošenju odluka, promovišu rešenja za probleme u životnoj sredini i intenzivnije lobiraju kod donosilaca odluka za održive razvojne programe i integrisanje održivih aspekata u razvojne planove u svim oblastima života i rada.

Dalje, a značajno za temu i ciljeve ove studije, SENSE program ima za cilj da inspiriše i edukuje organizacije civilnog društva u Srbiji kako da integrišu u svoje inicijative i programe principe rodne ravnopravnosti kao i da promoviše rodno osetljiva rešenja za probleme životne sredine.

Studija se bavi različitim pristupima i politikama i njihovim uticajima na žene i muškarce: koje su prednosti i mane različitih politika; uloge i sfere odgovornosti; ko šta radi; ko ima kakve potrebe; koje su strategije i pristupi u nastojanju da se premosti razlika u potrebama muškaraca i žena.

Studija je i sistematično nastojanje da se identifikuju ključni problemi koji doprinose nejednakosti roda, žena i muškaraca. Studija nudi i odgovor na pitanje da li su potrebne specifične aktivnosti, one koje će uvažavati *gender* princip (princip rodne jednakosti i jednakih mogućnosti). Studija identifikuje različite prepreke i mogućnosti sa kojima se suočavaju muškarci i žene i doprinosi kreiranju strategije koja će omogućiti da se one prevaziđu.

Studija je urađena na početku projekta sa namerom da bude inkorporirana u proces odlučivanja tokom daljeg projektnog planiranja.

Direktni korisnici studije su SENSE projektni tim, organizacije civilnog društva u Srbiji, institucije i zainteresovana javnost.

Studija će predložiti smernice (za REC i OCD) o tome kako rodno senzitivnan pristup može biti integrisan u proces razvoja, upravljanja i nadzora nad projektima za očuvanje i zaštitu životne sredine.

Studija će biti i osnova za trening REC službenika o rodno senzitivnom upravljanju projektima za očuvanje životne sredine.

Tokom rada na ovom tekstu, koristili smo brojne izvore, počev od međunarodnih akata, dokumenata, strategija i planova, preko naučnih analiza i studija različitih autora i različitih škola mišljenja, do zapisa i deklaracija sa kongresa, konferencija, savetovanja i autorskih

tekstova u medijima. Metoda analize sadržaja je nužno morala biti kombinovana sa metodom direktnih intervju sa akterima u našoj zemlji, kako u javnom sektoru, tako i u akademskom i civilnom sektoru. U segmentu Preporuke ćemo izneti i naše opservacije kada je reč o mogućoj primeni metoda, uvođenju mehanizama i aktivnostima u ovoj oblasti.

1. Relacija između rodne ravnopravnosti i zaštite životne sredine

1.1. Kratka istorija

Opis razvoja teme kroz vreme i sada već istorijski kontekst je važan za razumevanje značaja i interdisciplinarnosti pitanja rodne ravnopravnosti, održivog razvoja i zaštite životne sredine. U brojnim i relevantnim dokumentima svetskih i evropskih organizacija, konferencija, institucija i inicijativa, stoji da je prekretnica u poimanju relacije *gender-environment-development* bila treća **Konferencija žena organizacije Ujedinjenih nacija**, održana u **Najrobiju 1985**. Na konferenciji je nedvosmisleno utvrđena veza između održivog razvoja, ekonomskog osnaživanja žena i primene principa rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti, što je inkorporirano i u strateški dokument sa jasnim isticanjem uzročne relacije između žena i zaštite i očuvanja životne sredine.

Drugi važan datum i događaj je konferencija **Ujedinjenih Nacija o životnoj sredini i razvoju (UNCED) održana u Rio de Žaneiru 1992**, na kojoj je nedvosmisleno usaglašen stav da žene plaćaju najvišu cenu zbog narušavanja životne sredine ali i da imaju najveći potencijal u nalaženju rešenja za krize i probleme održivog razvoja.

Iz aktivnosti UNCED-a je, logično, proizišlo donošenje ključnog dokumenta **Agenda 21** koja sadrži više od 145 referenci o specifičnosti uloge žena u oblasti životne sredine i održivog razvoja a naročito u Članu 24 koji je nazvan „Globalna akcija za žene u susret održivom razvoju” i koji prepoznaje neophodnost šireg učešća žena u procesima i aktivnostima, kako na nivou vlada, tako i u agencijama UN, gde je neophodno integrisati principe rodne ravnopravnosti u planiranje i sprovođenje strategija. Na četvrtoj konferenciji **UNWomen, održanoj u Pekingu 1995**, tekst *Deklaracije* definiše životnu sredinu kao jednu od 12 oblasti kritičnih po žene. U *Pekinškoj platformi za akciju* u delu o ženama i životnoj sredini stoji da je ključna uloga žena u procesima održivog razvoja i zaštite životne sredine.

Na **Milenijumskom samitu u Njujorku, (2000.)** u tekst *Deklaracije* koju su usvojili svetski lideri, uneseno je i ovo: „...da će promovisati rodnu ravnopravnost i da će podržati osnaživanje žena u borbi protiv siromaštva, gladi i bolesti i da će stimulisati razvoj koji je zaista održiv”.

Ovo su bila polazišta i za tekst strategije *Millenium Development Goals (MDG 1 i MDG 3 i 7)* koji govori o „otklanjanju siromaštva”, „promovisanju rodne ravnopravnosti i osnaživanja žena” i „osigurati održivi razvoj životne sredine” (izvor : OSCE priručnik „*Gender and Environmet*”, januar, 2009.)

Na **Samitu o održivom razvoju (Johanesburg, 2002.)** usvojena je Johanesburška deklaracija u kojoj tekst PRINCIP 20 kaže: „Obavezujemo se da će se principi osnaživanja žena i rodne

ravnopravnosti integrisati u sve aktivnosti koje se rukovode i koje su definisane Agendom 21, Milenijumskim razvojnim ciljevima, i Planom za implementaciju donesenim ovde u Johanseburgu". U okviru Plana, 30 članova se bavi rodnim principima u različitim oblastima delovanja: koristi od održivog razvoja za žene, otklanjanje nasilja i diskriminacije, pristup zdravstvenim uslugama, pristup plodnoj zemlji i drugim prirodnim resursima, jačanje uloge žena u upravljanju resursima, obrazovanje, učešće žena u donošenje odluka, urođnjavanje, specifičnosti informacija sa rodnog aspekta.

Prvi sastanak Svetske Skupštine žene i životna sredina (*Global Women's Assembly on Environment*, Nairobi, 2004) je iznedrio Manifest u kome stoji: „...nastaviti borbu za mirnu, pravednu i zdravu planetu za sve, nastaviti sa radom na razvoju, sa aktivnostima koje doprinose ravnopravnosti i pravdi, čistijem i bezbednijem okruženju i boljem životu svim društvenim zajednicama”.

Dva dokumenta usvojena u Organizaciji ujedinjenih nacija, **CEDAW**, Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije nad ženama i **SC 1325 Resolution**, Rezolucija Saveta bezbednosti 1325 pod naslovom *Žene, mir i sigurnost*, (usvojena 2000. godine na zasedanju Saveta bezbednosti UN), postavljaju međunarodne norme i standarde u zaštiti žena tokom oružanih sukoba i definišu njihovo učešće u mirovnim procesima i odlučivanju. Ova dva seta standarda su obavezujuća, zastupaju uvođenje principa rodne ravnopravnosti u sektor bezbednosti i odbrane u miru, a, naročito, u vreme kriza i postkonfliktnom periodu.

Rezolucija 1325 u svojim 18 tačaka precizira oblike i načine delovanja u smislu učešća žena u procesima pregovaranja i konsolidacije, donošenja odluka, poziva strane u mirovnom procesu da uzmu u obzir potrebe žena i njihove pozicije u institucijama, pravedno zastupanje njihovih interesa, poštovanje njihovih potreba i preuzimanje aktivnosti koje će učiniti da žene i devojke zaštite od seksualnog nasilja i svakog drugog oblika krivičnog dela i dela protiv čovečnosti i žena.

Dvadeset godina posle *Earth Summit*-a u Rijuu, održan je **RIO +20, UN Konferencija o održivom razvoju u junu 2012. god.** Izdvajamo iz teksta deklaracije, koja je usvojena pod naslovom „*Budućnost kakvu želimo-Future We Want*” članove 44. i 45. koji kažu:

44. „Mi uvažavamo ulogu civilnog društva i značaj aktivnog učestvovanja svih članova civilnog društva u ostvarivanje održivog razvoja. Mi smatramo da kredibilno i uspešno učešće civilnog društva zavisi, između ostalog, od slobodnog pristupa informacijama, jačanja kapaciteta i očuvanja životne sredine.

Mi smatramo da informativne i komunikacione tehnologije omogućavaju protok informacija između vlada i javnosti. U tom smislu je i neophodno raditi na trajnom korišćenju informacionih i komunikacionih tehnologija, svetskih mreža i servisa, tako što će se premostiti digitalne razlike, imajući u vidu da je stalno potrebna međunarodna saradnja na ovom polju.

45. Mi podvlačimo da žene igraju vitalnu ulogu u postizanju održivog razvoja. Mi uvažavamo vodeću ulogu žena i odlučni smo u u promociji rodne ravnopravnosti i osnaživanja žena u nameri da se osigura njihovo puno učešće u kreiranju politika održivog razvoja, sprovođenju programa kao i učešće u procesima odlučivanja na svim nivoima.”

U Zaključcima Evropskog saveta usvojenim u Luksemburgu, 21. juna 2012, (*Council conclusions on Gender equality and the environment: enhanced decision-making qualifications*

and competitiveness in the field of climate change mitigation policy in the EU) a pod naslovom *Evropski savet o rodnoj ravnopravnosti i životnoj sredini- jačanje kompetentnosti i sposobnosti za donošenje odluka na polju klimatskih promena*, stoji da su osnovni ciljevi jačanje procesa donošenja odluka, kvalifikovanosti i kompetencije na polju sprovođenja politika o klimatskim promenama. Između ostalog u tekstu stoji: „Radeći na izveštaju o primeni Pekinške platforme za Akciju, Evropski institut za rodnu ravnopravnost –EIGE, pripremio je izveštaj pod imenom „Žene i životna sredina- rodna jednakost i životna sredina“ koji ističe četiri indikatora koji se bave klimatskim promenama i procesima donošenja odluka i obrazovanjem relevantnim za tu oblast. Izveštaj iskazuje jasnu potrebu za povećanjem broja žena u procesima i telima koja donose odluke, a na polju upravljanja klimatskim promenama, na svim nivoima, kao i potrebu da se više angažuju žene koje se bave prirodnim naukama.“

1.2. Rodna ravnopravnost

U analizi ove relacije žene – muškarci, moramo da počemo od definicije i distinkcije između pojmova *pol* i *rod*.

Pol neke osobe je biološko svojstvo, a rod socijalno. Rod je ono što društvo napravi od pola, to je „akumulacija socijalnih normi o tome šta bi žene i muškarci trebalo da budu i da rade”,

- *Joni Eager and Klaus Toepfer: Gender, Environment and MDG, UNEP perspective.*

Svrha rodne analize je da doprinese razumevanju socijalnih, ekonomskih i kulturnih relacija između žena i muškaraca u različitim oblastima života. Rodna analiza se ne tiče samo žena, muškarci su takođe deo procesa. Rodna analiza je bitna u svim oblastima, a naročito u ovim, fundamentalnim:

- raspodela moći između žena i muškaraca,
- način na koji su pojmovi „muški princip” i „ženski princip” definisani i postavljeni u kontekst društvenih uloga,
- potrebe žena i muškaraca,
- rodna dimenzija i institucije

Gender mainstreaming – Urođnjavanje/ravnopravno učešće - nije samo po sebi cilj, već alat, sredstvo kojim se postiže jednakost. Taj proces se tiče i žena i muškaraca i donosi korist i jednima i drugima. Pojam urođnjavanja, u svim sferama života, rada i odlučivanja, u protekloj deceniji je ušao i u legislativni i u akcioni okvir i, postaje, a u skladu sa međunarodnim dokumentima i planovima, neodvojivi deo socijalnih odnosa koji su okrenuti prema razvoju.

Pravila, principi ostvarivanja rodne ravnopravnosti postavljeni su kao opšte prihvaćeni postulati i ugrađeni su i u najviša pravno – politička akta i u našoj zemlji. (Ustav Republike Srbije, 2006.god)

Ostvarivanje rodno senzitivnog društva u svim njegovim sferama je proces, veoma kompleksan i zavistan od tradicionalnih društvenih normi, stepena razvoja, izražene društvene i političke volje, stanja svesti građana i građanki i spremnosti na promene koje vode ka pravednijem društvu.

Pravilo „urodnjavanje u četiri koraka”:¹

■ Prvi korak ka rodnoj ravnopravnosti je uspostaviti organizovano društvo, gde je jasno pitanje svojine i gde postoje strukturne i kulturološke osnove za razvoj jednakih mogućnosti. To podrazumeva definisanje ciljeva i ciljnih grupa, planiranje, izradu budžeta i definisanje odgovornosti i nadležnosti aktera. Potrebni su ljudski i materijalni resursi za implementaciju procesa.

■ Drugi korak je učenje o rodnom razlikama. Kako bi se utvrdilo da li su politike urodnjene (*gender* relevantne) treba znati da li će uticati na svakodnevni život delova populacije i da li postoje razlike između žena i muškaraca u onim oblastima-aktivnostima u kojima učestvuju. Za to je potrebno imati

1. raspoložive statističke podatke i indikatore razvrstane po polu,
2. analize ovih podataka sa osvrtom na rodne razlike i trendove.

■ Kada se jednom uspostave rodno relevantne politike, a da bi se izbegle negativne posledice i dokazao kvalitet i efikasnost predloga, trebalo bi napraviti i treći korak: a to je procena uticaja urodnjavanja, (*gender impact assessment*). To znači da se pravi procena i poređenje sadašnje situacije i trendova sa očekivanim razvojem iznesenim u predlogu politika, na početku procesa. Stoga je cilj procene uticaja procesa urodnjavanja da se identifikuje, pre nego što se politike implementiraju, potencijalni uticaj koji mogu imati na poziciju žena i muškaraca sa namerom da se osigura da će urodnjavanje doprineti eliminisanju nejednakosti i ostvarenju jednakosti

■ Ako se pokaže da je rodna politika negativna po rodnu ravnopravnost ili da je, uglavnom, rodno neutralna, nužno je pronaći načine na koje se može adaptirati kako bi promovisala rodnu ravnopravnost.

To je četvrti korak urodnjavanja: adaptirati politike, naročito ako su rodne razlike izrazito velike. U nekim slučajevima to ne moraju biti fundamentalne promene dok u nekim to može predstavljati složen zadatak.

1.3. Rodna ravnopravnost i životna sredina

Istraživanja, analize i škole mišljenja o različitoj ulozi muškaraca i žena u odnosu prema prirodi, (vodama, šumama, vazduhu, mineralnim nalazištima, prirodnim resursima i obrađivanju zemlje, proizvodnji hrane, korišćenje svih resursa) se slažu da je, za postizanje održivog razvoja neophodan rodni pristup.

Može se reći da je za analizu i aktivan odnos prema relaciji između principa rodne ravnopravnosti i ekologije neophodan i holistički pristup. Potrebno je utvrditi i promovisati tesne veze između održivog razvoja i rodne ravnopravnosti kako bi se promovisao ukupan društveni razvoj, koga nema bez razvoja životne sredine.

Uslov za to je ravnopravno učešće žena i muškaraca u procesima donošenja odluka o svim makroekonomskim, društvenim i razvojnim pitanjima, na svim nivoima.

¹Za detaljnije objašnjenje o četiri koraka urodnjavanja, pogledati Priručnik za urodnjavanje u procesu zapošljavanja 2007, http://ec.europa.eu/employment_social/gender_equality/docs/2007/manual_gend_mainstr_en.pdf

Kada govorimo o **odnosu između principa rodne ravnopravnosti i životne sredine** uočavamo reciprocitet: princip rodne ravnopravnosti utiče na očuvanje životne sredine i obrnuto, stanje životne sredine može na različite načine da utiče na muškarce i žene.

Kao i princip rodne ravnopravnosti tako je i oblast životne sredine „*cross cutting issue*” što znači da pitanje očuvanja životne sredine kao i *gender* moraju biti inkorporirani u kreiranje svih politika javne uprave.

To dalje znači da je za principe donošenja odluka neophodno učešće javnosti u procesima zagovaranja i zastupanje principa rodne ravnopravnosti, odnosno urođnjavanje procesa donošenja odluka, (*gender mainstreaming*). Primena rodnog osetljivog pristupa u ovoj oblasti predstavlja ostvarenje osnovnih ljudskih prava i ženskih ljudskih prava i odgovornosti.

Veza između održivog razvoja, očuvanja životne sredine i rodnog principa je nesumnjiva. Ako i kada se dovodi u sumnju, to je pre svega zbog, i dalje, nepostojanja podataka, istraživanja, odnosno analitičke i statističke obrade podataka, kada je reč o ovoj korelaciji.

Danas su najveće pretnje po životnu sredinu klimatske promene koje impliciraju opasnost po biodiverzitet i geodiverzitet, zatim zagađenja koja su produkt i posledica industrijalizacije i ekonomske globalizacije. Posledice promena i ugrožavanja životne sredine imaju, iznad svega svoju socijalnu dimenziju. Pitanja ekologije i očuvanja planete su svakako i ekonomska i politička, podrazumevaju odgovornost i saradnju političara odnosno vlasti na svim nivoima.

Primena principa roda u kreiranje politika i procese donošenja odluka koje se tiču makroekonomskog i održivog razvoja vodi ka kredibilnosti tih odluka po društvo u celini (globalno) i ka socijalnoj pravdi.

Koji je cilj?

S obzirom da muškarci i žene imaju različite uloge u porodici, zajednici, na radnom mestu, moguće je da imaju i različite prioritete kada je reč o zaštiti životne sredine, naročito na lokalnom nivou. Te različite uloge mogu da budu i prednost i da otvaraju različite mogućnosti i donose različita rešenja za ekološke probleme.

Moguće je, stoga, da žene i muškarci primenjuju drugačije strategije, druge resurse i saznanja prema zaštiti okoline.²

Ni žene ni muškarci nemaju nekave prirodne predispozicije za zaštitu životne sredine, nekakve unapred date koordinate, postoje stereotipi po kojima se tretiraju, ali i stvarne polne i rodne razlike, te je dobro da se prilikom kreiranja ekoloških strategija (naročito na lokalnom nivou), pre svega komunikacione strategije, širenja informacija, uzmu u obzir te različitosti.

²-Primeri: žene su više sklone brizi o otpadu i recikliranju, muškarci, zbog tradicionalnih i statusnih vrednosti, npr. vožnja motornih vozila, mogu imati “opušten” odnos prema životnoj sredini, žene više koriste javni prevoz, žene su češće “brižne” i “društvene isceliteljke” i (imaju znanja o lekovitim biljkama i šumskim proizvodima, bave se organskom proizvodnjom, imaju etno pristup proizvodnji hrane i odeće i t.d.)

Cilj urođnjavanja u oblasti zaštite životne sredine jeste:

- da se prilikom donošenja politika održivog razvoja uzimaju u obzir različite pozicije (uloge) i znanja žena i muškaraca,***
- da se komunikaciona strategija, način informisanja, razvija tako što će se imati u vidu različite uloge i različiti prioriteti žena i muškaraca u procesu zaštite životne sredine,***
- da donošenje odluka u oblasti zaštite životne sredine i održivog razvoja bude rodno jednako i pravedno.***

Ko su akteri?

UNEP i Global Womens Assembly on the Environment u svojim dokumentima ističu: „Održivi razvoj podrazumeva saradnju svih sektora društva – vlast, međunarodne organizacije, privatni sektor i organizacije civilnog društva. Važna uloga i doprinos žena mora biti prepoznata i inkorporirana na svim nivoima. Najvažnije su: učešće u donošenju odluka o velikim društvenim pitanjima, kao što su zaštita životne sredine, kao što su političke akcije za urbanističko planiranje, izrada ekoloških strategija, snabdevanje vodom, mobilnosti i potrebe žena i dece i t.d.”

U dokumentima različitih organizacija, konferencija, deklaracijama i zaključcima, poveljama i aktima, naći će se veoma slični stavovi i izjave, a u strategijama zemalja u regionu i sasvim identični tekstovi. Smatramo da je to dobro jer je obavezujuće za nacionalne vlade, obećava da će (ako već nije uspostavljena) prekogranična saradnja biti uspešna, odnosno konzistentna sa stanovišta jedinstvenih politika i ciljeva kada je reč o zaštiti životne sredine i zastupanju principa rodne ravnopravnosti.

Naš pristup, rodna ravnopravnost, životna sredina, održivi razvoj (Gender, Environment and Development/GED) se ne bavi samo ženama, već socijalnim aspektom pojma i značenja rodne ravnopravnosti, procenom specifičnosti uloga, odgovornosti i očekivanja koja imaju žene i muškarci. Rodna ravnopravnost je, kako vidimo, granični i ključni faktor u poimanju socijalnih odnosa i odnosa društva prema prirodi, životnom okruženju i održivom razvoju.

Faktori koji determinišu odnose između rodne ravnopravnosti i životne sredine su:

- ravnopravna podela rada-posla i odgovornosti,
- ravnopravno učešće u domaćinstvu, zajednici, institucijama,
- ravnopravno raspolaganje i posedovanje imovine,
- uticaj politike i ekonomije na rodne odnose i odnose na relaciji rodna ravnopravnost-životna sredina,
- ekološke karakteristike koje utiču na procese promena rodniĝ odnosa i odnosa prema životnoj sredini

Institucionalni kapaciteti u rodno odgovornom planiranju su glavni činilac u procesu upravljanja prirodnim resursima. Obuke osoblja, podizanje svesti o rodnom principu, rodne analize i urođnjavanje procesa donošenja odluka, ključni su za jačanje institucija i podizanje kapaciteta.

2. Održivi razvoj i životna sredina

Još od UN konferencije u Riju, 1992. dominira stav da je siromaštvo usko povezano sa pitanjem stanja i očuvanja životne sredine. Zaključak i smernice za dalji rad su sadržani i u stavu da održivi razvoj zahteva ozbiljne promene u navikama, rutini proizvodnje i potrošnje u industrijalizovanim zemljama, kao i uspostavljanje novih formi u odnosu sever-jug, kako bi se postigao bolji kvalitet života i danas i budućim generacijama. Osiromašenje planete, devastacija prirodnih resursa, ugroženost ili devastacija biodiverziteta u pojedinim oblastima, vodi ka povećanju siromaštva stanovništva.

Održivi razvoj je, dakle, više od očuvanja životne sredine: to je opšte društveno pitanje, koje postaje deo kulturnog razvitka i nasleđa, poimanja odnosa između prirode i sveta, koje podrazumeva nadgradnju društvenih relacija. Važne komponente pojma i suštine održivog razvoja su ne samo harmonizovan odnos među faktorima i akterima već i princip solidarnosti među generacijama naročito prema budućim generacijama. Ovo poslednje je krucijalno pitanje i podrazumeva ozbiljne društvene promene. Jedna od njih je insistiranje na primeni principa rodne ravnopravnosti u svakom od segmenata života.

„...koncept održivog razvoja, je kao koncept demokratije: teško dostižan ali nezamenjiv ako se hoće dostići željena tačka na horizontu”.

I dalje, kao i demokratija, održivi razvoj traži demokratsku političku kulturu u kojoj ljudi mogu da postignu kvalitet života na način koji podrazumeva saradnju i jednake šanse za sve.

Ali, iako je na svetskom samitu 1992. postignuta, a potvrđena i prošle godine, na *Samitu Rio+20*, saglasnost oko toga da je održivi razvoj cilj i dalje postoji neslaganje o neophodnim merama i odlukama koje je potrebno doneti kao i o tome kako izmeriti nivo napretka, kada bude ostvaren.

Primena neophodnih mera je potrebna kako bi se ojačale institucije, nevladine organizacije, i ženske grupe, a naročito mere koje podrazumevaju obuku žena da konzistentno koriste resurse.

Oblasti u kojima je uloga i osnaživanje žena ključno a na putu ka održivom razvoju su:

- smanjenje tereta poslova u vođenju domaćinstva,
- ravnomerna raspodela poslova između muškarca i žene,
- korišćenje tehnologija koje ne štete okruženju,
- uspostavljanje zdravstvenih usluga dostupnih svim ženama, što podrazumeva i slobodno i voljno planiranje porodice.

Box 1.

U pripremama svojih redovnih zasedanja a pred najavljenom zasedanje u martu 2013. god. UN Komisija za status žena je još jednom istakla i stavila u centar pažnje rodno zasnovan pristup koji mora biti inkorporiran u politike razvoja, u kreiranje i implementaciju politika i programa zaštite životne sredine, uključujući primenu mera koje su proizišle iz Programa 21 i iz Pekinške platforme za akciju, kako na međunarodnom tako i na nacionalnom i lokalnom nivou.

3. Rodna ravnopravnost, životna sredina i održivi razvoj – različiti pristupi

U programu Evropske unije: Razvoj istraživanja i tehnologija/*EU RTD programmes*, socio-ekonomski aspekt životne sredine je shvaćen u smislu oblasti koja nije proučavana u prirodnim naukama. Rodna ravnopravnost je integralno pitanje i tema socio-ekonomskih istraživanja ali se shvata i u širem smislu kao neodvojiv deo izučavanja životne sredine i njene korelacije sa pojmom i sadržajem *održivi razvoj*.

Teoretsko proučavanje korelacije između žena i okruženja, životne sredine i njenog uticaja na žene, razvilo se, tokom vremena, kroz tri škole mišljenja, odnosno bolje reći tri dominantna pristupa: (1) odnos žene i životna sredina, (2) princip rodne ravnopravnosti i životna sredina i, (3) ekofeminizam

Šta je feministički pristup, ili ekofeminizam?

Teorijska podela ekonomskih istraživanja na „tvrdu“ ekonomiju koja za cilj ima profit i zaradu i „meku“ ekonomiju koja uzima u obzir efekte ekonomskih aktivnosti, socijalnu uslovljenost i ekonomsko ponašanje različitih ekonomskih aktera, vodi ka potrebi da pojasnimo i pojam ekofeminizam.

Feministički pokret je oduvek odlučno kritikovao „tvrdu“ ekonomiju smatrajući da je zasnovana na pristupu i praksi, načinu mišljenja „ekonomskog čoveka“, dakle da ima mačo komponentu. (*Mellor, 1996.*)

Ekofeminizam tvrdi da je žena bliže prirodi nego muškarac, pre svega zbog činjenice da ima odliku majke, kao što se i zemlja smatra majkom prirodom. Iz ovog stava izvode zaključak da su žene više brižne i odgovornije prema stanju životne sredine. Ima različitih, veoma isključivih pristupa, kao što je ovaj o prirodnoj-organskoj vezi i bliskosti žene sa okruženjem, ili drugih, koji navode kao uzroke posebne veze između žene i prirode neke sociološke-kulturološke i istorijske faktore.

Box 2.

EU Committee for Environment, Second Committee Special Event, October 16, 2012

Panel diskusija na temu "Kreiranje koncepta za set Ciljeva održivog razvoja-Conceptualizing a Set of Sustainable Development Goals", deo izlaganja Elenor Blomstrom iz Ženske glavne grupe- *Women's Major Group*

"Daću sve od sebe da predstavim stavove WMG o neophodnim potezima i trendovima za period *posle -2015.* i *posle RIO-samit* period.

Prvo hoću da kažem da WMG smatra da su rodna ravnopravnost i prava žena i njihovo osnaživanje fundamentalna za posle-2015 planiranje zato su i uzeta u obzir u Ciljevima održivog razvoja-SDG. Ova pitanja moraju biti uključena kao interdisciplinarna (cross-cutting issue), kao prioritetna, pogotovu što je dokazano da predstavljaju vodeći faktor razvoja, kao što je rečeno u evaluaciji koju je UNDP sačinio o napretku ostvarenja Milenijumskih ciljeva razvoja.

Ciljevi održivog razvoja (SDG) se moraju posmatrati samo kao deo većeg okvira, plana razvoja. Da bismo radili na ostvarivanju Milenijumskih ciljeva, moramo da radimo na procenivanju njihovih dostignuća isto kao i njihovih promašaja.

Evo primera: princip rodne ravnopravnosti nije dovoljno uzet u obzir u trećoj i petoj fazi, delu Milenijumskih ciljeva razvoja, oba su limitirana, čak je u petom delu izostao pristup o seksualnom i reproduktivnom pravu i zdravlju.

Nedostatak napretka u ostvarivanju MDG3 za rodnu jednakost, pretili neostvarivanju Milenijumskih ciljeva razvoja uopšte i daje malu šansu i Ciljevima održivog razvoja (SDG). Žene čine 50% svetske populacije ali ih ima mnogo više od 50% među najsiromašnijim stanovništvom planete; nemaju pristup obrazovanju, vodi, sanitarijama, zdravstvenoj zaštiti, nemaju uticaja na sprečavanje i smanjenje zagađenja i ugrožavanje životne sredine.

Ako hoćemo da vidimo napredak u ostvarenju Milenijumskih ciljeva, moramo da procenimo da li će i koliko imati efekta novi ciljevi!

Moramo da shvatimo da su neophodne strukturne promene, ne samo još jedan set ciljeva koji će zapravo suziti strategiju razvoja.

Hoćemo plan, novu izmenjenu agendu, koja prepoznaje i sprečava diskriminaciju u pristupu i kontroli resursa i usluga, kao i nasilja nad ženama u mnogim oblicima. Ali šta to znači. To znači da se ne zaustavljamo, da moramo da prevaziđemo retorički pristup urođjavanju, samo priču bez delovanja. Bella Abzug ima običaj da kaže: mi ne želimo da budemo u glavnoj struji, glavnom toku ako je on zagađen!

I toliko godina kasnije, nažalost, ovaj proces još traje. Mi stavljamo u glavne tokove, (mejnstrimujemo) prava, jednakost, održivost u tokove, (strim) koji ne teku nikuda!"

4. Rodna ravnopravnost u različitim oblastima

Sumirajući dokumenta, strategije i akcione planove međunarodnih organizacija i tela (izvori UN, UNWOMEN, UNEP, OEBS, EK, World Bank, EBRD i drugi) možemo izdvojiti nekoliko ključnih oblasti života i rada, relevantnih za uvažavanje i unapređenje položaja žena i implementiranje principa rodne ravnopravnosti. Sve ove oblasti traže ekonomsko, socijalno, političko harmonizovanje odnosa između polova, svaka pojedinačno uvažava svoja pravila funkcionisanja, a zajednička im je multidisciplinarnost i sinergičnost:

- Smanjenje siromaštva
- Bezbednost hrane
- Rodna podela rada
- Znanje, kultura, obrazovanje
- Stanovništvo, reproduktivno pravo, zdravstvena zaštita
- Prirodni resursi (šume, vode, energija, biodiverzitet, geodiverzitet, itd.)
- Pravo na imovinu, zemljišne reforme
- Održiva poljoprivredna proizvodnja
- Vlasništvo i upravljanje resursima
- Migracije i raseljavanje
- Preduzetništvo
- Nauka i tehnologija
- Tržišna ekonomija i industrijalizacija
- Zaštita životne sredine
- Rodna ravnopravnost, životna sredina i razvoj

5. Uloge žena i muškaraca u različitim sektorima u oblasti zaštite životne sredine

(javna uprava i odlučivanje, siromaštvo, održiva potrošnja i proizvodnja, energija, klimatske promene, hrana, voda, zdravlje, vanredne situacije)

Kako bismo politike prema životnoj sredini učinili maksimalno efektivnim, jedan od preduslova je razumevanje različitosti u prioritetima i pristupu žena i muškaraca. Žene i muškarci imaju različiti pristup i u upravljanju prirodnim resursima i istraživanja kažu da su žene „više zabrinute i zainteresovane za bezbednost za svoje porodice, ne kratkoročno već na duge staze, i njihova pažnja je najviše okrenuta ka snadevanju hranom, vodom, energijom,“ dok su muškarci, s druge strane, orijentisani ka „kratkoročnim korišćenjima prirodnih resursa koja donose dobit“.

Ova različitost je očigledna i kada posmatramo stepen izloženosti prirodnim opasnostima po zdravlje zbog svojih različitih pozicija i profesionalnih, radnih uloga, poslovima kojima se bave, svakodnevnim kretanjima u okviru svojih mikro sredina.

Dalje u tekstu govorimo o ulogama i pozicijama žena i muškaraca u različitim oblastima koje se odnose na zaštitu životne sredine i mogućim kreiranjima posebnih politika primenjujući princip rodne ravnopravnosti, a potom i o insitucionalnom i zakonskom okviru i stanju u Srbiji.

5.1. Javna uprava, donošenje odluka i rodna ravnopravnost

Da bi se obezbedilo stvarno i ravnopravno učešće žena u procesima i programima zaštite životne sredine i održivog razvoja, ključno je obezbediti ravnopravno učešće žena u procese donošenja odluka: žene u telima i na mestima gde se upravlja.

Podsećamo da su sva relevantna međunarodna dokumenta insistirala na ravnopravnoj zastupeljnosti žena u procesu odlučivanja, u telima i insitucijama kako zakonodavne tako i izvršne vlasti na svim nivoima. (Pekinška platforma za akciju, kvote od 30%, Peking, 1995.)

Značajno je za temu o kojoj govorimo da je učešće žena u procesu odlučivanja o pitanjima životne sredine veoma važno na lokalnom nivou i da je princip rodne ravnopravnosti i rodno senzitivnog upravljanja resursima na lokalnu jedan od vodećih principa EU. (*Evropska povelja o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou; Program Gradovi za ravnopravnost*)

Brojni su primeri iz istorije ženskog ekološkog pokreta i akcije koje potvrđuju stav da je ženski glas na lokalnu, u korenima, najsnažniji i da je ženska akcija na lokalnu najuspešnija. Primeri za to u svetu su: „Chipko“ odnosno pokret „zagrlj drveće“ iniciran u oblasti Himalaja; u Keniji „Pokret zelenog pojasa“ koji predvodi nobelovka Vangari Matai (Wangari Maathai) koji se proširio na još šest afričkih država. U delovanju ovih inicijativa i pokreta je očigledan „ženski princip“ koji je sadržan i u ovim rečima profesorke Matai: “Ključni razlog za sađenje drveća jeste obrazovanje građana-građanki, njihovo osnaživanje i osveščivanje, davanje sigurnosti i svesti o tome da su svoju sudbinu uzeli u svoje ruke.“

Lokalne inicijative i uspešni programi su i potvrda stava sadržanog u rečima „radi lokalno, misli globalno“.

Žene u procesima kreiranja i donošenja odluka su i dalje u drugom planu, njihove sposobnosti da rešavaju probleme se previđaju, politike se kreiraju tako da žene posmatraju samo kao pasivne korisnike a ne kao sposobne da analiziraju probleme i donose rešenja.

Na međunarodnom planu postoje brojni mehanizmi koji kreiraju i implementiraju rodno senzitivne politike. Jedan od dobrih i uspešnih primera je postojanje Mreže ministarki za životnu sredinu (NWME) osnovane 2002. u Helsinkiju, sa sedištem u Vašingtonu. Mreža radi posebno na uključivanju žena u procese održivog razvoja, i neke njene aktivnosti podrazumevaju:

- razvijanje preporuka za praktična rešenja problema životne sredine oko kojih se sukobljavaju nacije i narodi,
- gradnja partnerstva sa civilnim društvom, nevladinim i međuvladinim agencijama,
- isticanje politika najbolje prakse sa namerom da se implementiraju sa više efekata,
- kreiranje vođstva (lidera) koji utiču na internacionalne i nacionalne politike

Prioritetna pitanja kojima se Mreža bavi su:

- demografski rast,
- higijena i sanitarna briga,
- energija,
- bezbednost,
- rodna ravnopravnost i zaštita životne sredine.

5.2. Rodna ravnopravnost, siromaštvo i životna sredina:

Milenijumski ciljevi razvoja, (MDG) usvojeni još 2000. godine, definisani i specificirani u osam tačaka, pozivaju na akciju, kreiranje strategija za smanjenje siromaštva, sadrže principe rodne ravnopravnosti i održivog razvoja. Ciljevi se bave fundamentalnim društvenim pitanjima, a to su mir, bezbednost, razvoj, održivost životne sredine, ljudska prava i demokratija. Cilj 3. (*Goal 3*) je posvećen rodnoj ravnopravnosti i osnaživanju žena, a Cilj 7 (*Goal 7*) i Cilj 8 (*Goal 8*) životnoj sredini i održivom razvoju.

I danas, 12 godina po donošenju ovog globalnog dokumenta, analitičari upozoravaju:

„žene se i dalje posmatraju kao ranjiva grupa, kroz uloge majke ili žrtve, pre nego kao učesnici u procesima razvoja“.

Neki od uzroka za širenje siromaštva nastaju i zbog načina raspodele resursa, koja je nepravedna i naravnopravna i utiče na bitno različite pozicije žena i muškaraca. Milenijumski ciljevi razvoja, prepoznaju ove uzroke i otuda je njima predviđen pristup koji podrazumeva ekonomsko osnaživanje žena kao neizbežan proces u smanjenju siromaštva.

5.3. Održiva proizvodnja i potrošnja i životna sredina:

Održiva proizvodnja znači korišćenje resursa sa najmanjim štetnim posledicama po životnu sredinu a u korist ljudi. Odnos muškaraca prema korišćenju resursa je intenzivniji, dok žene nastoje da budu mnogo pažljivije-posvećene održivosti (*Johnsson-Latham, 2006*)

U izveštaju OEBS-a se navodi da je potrošnja, u zemljama članicama, direktno povezana sa rodnom ravnopravnošću. Žene manje troše jer manje i zarađuju, odnosno imaju manje novca na raspolaganju i stoga kupuju osnovne i jeftinije kućne potrepštine. Muškarci naprotiv, i zarađuju i troše više na skupe proizvode i dobra, kao što su automobili, kuće, tehnika.

Istraživanja pokazuju da žene imaju trend da budu mnogo više posvećene održivoj potrošnji: da recikliraju, da kupuju organsku hranu, da koriste transport koji poštuje principe energetske efikasnosti i štednje. (OEBS, 2008.) Žene donose odluke koje su etične kada je reč o kupovini dobara koja nisu nastala korišćenjem dece u proizvodnji i koja imaju oznaku *Fairtrade* (poštena trgovina).

U Švedskoj, na primer, statistika pokazuje da su najviše zabrinute za *zelenu kupovinu* i *eko proizvode* upravo samohrane majke. Žene koriste češće javni prevoz, putuju na kraće distance nego muškarci, radije koriste *eco friendly* transport.

Ova pravila potrošnje nisu nastala samo iz ekonomskih razloga već više potvrđuju različito ispoljavanje svojih rodni identiteta i razlika.

Potrebno je dakle, bolje razumevanje različitih uloga muškaraca i žena kao potrošača (konzumenata) i uticaja koje žene mogu da imaju kada se donose odluke o kupovinama ključnim za porodicu i dom. Takođe su dobrodošle sve inicijative koje podržavaju održivu potrošnju energije i transporta jer mogu direktno da utiču na ponašanje, navike i životni stil potrošača, korisnika ovih usluga.

Sa razvojem globalizacije, održivost proizvodnje je postalo najvažnije pitanje za društvenu i životnu sredinu i ulogu i poziciju internacionalnih korporacija i njihovog lanca snabdevanja. Posebno je važno kakve tragove ostavljaju procesi proizvodnje, poljoprivredne proizvodnje, rudarstva, šumarstva i drugih sektora čije aktivnosti doprinose klimatskim promenama, eroziji šuma, smanjenju ribnog fonda, gubitku biodiverziteta. Najveću pažnju javnosti bi trebalo usmeriti na sve socijalne dimenzije rada kompanija, na njihovo društveno odgovorno ponašanje naročito u odnosu na bezbednost zaposlenih, sindikalno organizovanje, doprinos lokalnom razvoju i naravno, razvoju rodne ravnopravnosti i zastupanje rodni principa.

U zemljama u razvoju, po izveštaju OEBS-a usled novih inostranih investicija i procesa privatizacije, proizvodnja i usluge su se znatno razvile i beleže ekspanziju, naročito u sferi finansija i komunikacija. S druge strane proizvodnja u metalurškoj, automobilskoj, hemijskoj industriji, se iselila iz ovih zemalja, uglavnom na daleki istok. Posledice ovakvog trenda i ishoda po životnu sredinu i opet nove izmene po položaj žena i miškaraca su ozbiljno društveno-ekonomsko pitanje. To je uzrokovalo i rodnu orijentaciju na određene privredne grane, žene u sektoru usluga, malog preduzetništva, jeftinih proizvoda, a muškarci u finansijskom i telekomunikacionom. Međutim, učešće žena u proizvodnji roba široke potrošnje koja generiše najveću izvoznju aktivnost, znači i da ženski rad doprinosi prihodu od izvoza. Ova situacija je izrazitija u zemljama dalekog istoka, nego u zemljama u razvoju u jugoistočnoj Evropi i na Balkanu.

Kako bi se obezbedila globalno održiva proizvodnja i potrošnja, multinacionalne kompanije su obavezne da primenjuju kodekse upravljanja i zaštitom životne sredine i održivim razvojem i da primenjuju instrumente predviđene i OEBS-ovim Vodičem za multinacionalne kompanije (*OECD Guidelines for Multinational Enterprises*), kao i Inicijativom o podnošenju izveštaja OUN (UN Global Compact, and the Global Reporting Initiative-GRI), koji se bave oblastima životne sredine, društvenim i korporativnim upravljanjem i obavezujući su kada je reč o zastupanju jednakih prava za žene i muškarce.

5.4. Energija, klimatske promene i rodna ravnopravnost

U razvijenim zemljama pitanja odnosa između energije, životne sredine i rodne ravnopravnosti se posmatra uglavnom u svetlu jednakih mogućnosti za profesionalce u energetsom sektoru, u procesima donošenja odluka o energiji, zagađenju i zdravlju, preferencama u proizvodnji energije, mogućnostima u tehnološkom i naučnom radu, kao i u smislu raspodele kućnih poslova. U nerazvijenim i u zemljama u razvoju, ova relacija je uglavnom viđena u svetlu odnosa žena i obnovljivih izvora energije jer su žene uglavnom te koje sakupljaju ogrev, i koje su najčešće žrtve svake prirodne nepogode i katastrofe.

Svakako da je korelacija energija/gender/životna sredina u direktnoj vezi sa stepenom razvoja zajednice (lokalne, nacionalne, regionalne, globalne) ali je neophodno, i zajedničko, da se rodni princip, urodnjavanje, inkorporira u formulaciju energetske politike, da se poveća stepen učešća žena u energetsom sektoru, i da se time *gender* uvede ne samo u strategije već i u neposredne aktivnosti na polju energije. Žene su, izgleda, više naklonjene istraživanjima u

sektoru obnovljivih izvora i radu na socijalnim aspektima energije. Njihovim angažovanjem će se sinergija ili trojnost ovog pristupa dodatno razviti.

Klimatske promene za posledice imaju podizanje nivoa voda, emisiju gasova i kao ishod ugroženost, strahove i migraciju stanovništva. Klimatske promene, potrošnja energije i *gender* su direktno povezani. Kao primer možemo navesti potrošnju energije u domaćinstvima, o kojoj uglavnom odlučuju žene, te one mogu da imaju ključnu ulogu i u očuvanju i štednji energije kao i u promociji proizvodnje iz obnovljivih izvora energije.

Od donošenja *politika i strategija za energiju (EU - Energy strategy 2020)* u Evropskoj uniji, bitno se unapredio ako ne i sasvim izmenio odnos prema proizvodnji, potrošnji i štednji energije. Zbog rezolutne odluke o smanjenju emisije CO₂ stavljen je akcenat na proizvodnju takozvanih pametnih energija. Povećanje proizvodnje iz obnovljivih izvora energije se u razvijenim zemljama EU desilo u veoma kratkom periodu i u nekim zemljama (Švedska, Danska, Nemačka) čini 25% od ukupne energetske potrošnje.

Zbog rodni razlika i različitih socio-ekonomskih uloga žena i muškaraca, klimatske promene različito deluju na oba pola, ali često mnogo jače pogađaju žene. Istovremeno, žene su mnogo aktivnije u akcijama zagovaranja politika i mera kada je reč o klimatskim promenama.

Negativne posledice klimatskih promena pogađaju žene različito i u zavisnosti od stepena razvijenosti zemlje, demografskih, geografskih, socijalnih i kulturnih razlika.

Rodna dimenzija u ovoj oblasti je važna i trebalo bi poštovati preporuku da se radi na neophodnim rodno senzitivnim istraživanjima upravo na pitanju odnosa energije i klimatskih promena kako bi se ukazalo na ranjivost ili adaptabilnost različitih društvenih grupa.

Ta istraživanja bi trebalo da sadrže i:

- uticaj proizvodnje energije (uključujući i biomasu) na životnu sredinu,
- nivo javne svesti o stanju životne sredine u odnosu na obnovljive/alternativne/pametne izvore energije,
- potrošnju i štednju energije,
- posledice privatizacije energetskog tržišta,
- politike u energetskom sektoru uključujući i politike o klimatskim promenama (smanjenje emisije gasova, sprečavanje nastajanja efekta staklene bašte, aerozagađenja i dr.)

5.5. Rodna ravnopravnost i obrađivanje zemlje:

Uprkos ključnoj ulozi u poljoprivrednim poslovima (mnogo neplaćenog rada!) najveći broj žena i u svetu i kod nas, ne poseduje zemlju, nema ili ne koristi nasledno pravo, nema nikakvu kontrolu nad vlasništvom nad zemljom. Ovaj oblik diskriminacije implicira druge pojave a to su: nemogućnost održive proizvodnje i snabdevanje hranom za porodice i dobijanje bilo kog oblika pozajmica ili kredita na ime vlasništva nad zemljom. Posledice po očuvanje i održivo

korišćenje resursa su još ozbiljnije: žene nemaju jednak pristup poljoprivrednim tehnologijama, podsticajima, obrazovanju, transportu, tržištu i uslugama, svemu što je neophodno da bi se unapredila proizvodnja hrane. Podela poslova između muškaraca i žena u poljoprivredi se razlikuje i u zavisnosti od različitog kulturnog nasleđa i tradicije, demografskih, geografskih i klimatskih uslova.

Dok se muškarci bave mehanizacijom, finansijskim podsticajima, agrarnim politikama, žene su uglavnom orijentisane na proizvodnju hrane za kućne potrebe, malu ili nikakvu upotrebu tehnologije, prodaju domaćih proizvoda na zelenim pijacama. Međutim, njihova znanja o sortama, odgajivanje i čuvanje lokalnih, autohtonih vrsta značajno utiče na biodiverzitet. Njihova znanja su dragocena i kada je reč o divljem i lekovitom bilju, branju i upotrebi. Ovo su činjenice koje bi trebalo bitno drugačije nego do sada posmatrati i unositi u strateške planove kao ozbiljan resurs značajan za održivi razvoj.

Kada se prirodni resursi koriste neodgovorno i neplanski dešava se erozija, narušavanje ili čak potpuno uništavanje biljne raznovrsnosti. (Primer na Staroj planini, gde se branje gljiva, bobičastog bilja i divljeg voća kao i lekovitih trava tretiralo kao individualna aktivnost, a ne kao agrarni i sa stanovišta ekonomije, privredni resurs. Posledica toga nije samo ugroženost biljnih vrsta već i erozija koja devastira zemljište i staništa.)

5.6. Rodna ravnopravnost i voda

Žene se globalno vezuju za korišćenje vode kao osnovnog prirodnog i životnog dobra. Istraživanja Svetske banke potvrđuju da projekti u kojima se uvažava stav i potrebe žena imaju 16% veću uspešnost u realizaciji. Bez obzira na značaj vode, na nezamenjivu ulogu žena u upravljanju ovim resursom i dalje je u svetu dominantan princip da odluke o ključnim i strateškim programima na nacionalnim i međunarodnim nivoima, donose muškarci.

Kako inkorporirati *gender* princip u poslove upravljanja i nadzora nad vodnim resursima? Kako kontrolisati globalni trend privatizacije komunalnih i infrastrukturnih servisa, naročito privatizacije u energetskom sektoru i vodosnabdevanju? Privatizacija dramatično povećava cene ovih usluga (snabdevanja) i takođe dramatično otežava ženama pristup i korišćenje energije i vode, naročito u nerazvijenom svetu. Kod nas je ovaj sektor još u rukama države, ali ta činjenica ne utiče naročito pozitivno na kvalitet snabdevanja, a naročito ne na cenu.

Sa globalnim pretnjama i opšte usaglašenoj proceni da će ključno pitanje budućnosti (koja je već stigla!) biti nedostatak pijaće vode, postaje neizbežno pitanje rodno senzitivnog odnosa prema ovom problemu. *Gender* pristup se mora primeniti u donošenje odluka na svim nivoima, u sakupljanje i statističko obrađivanje podataka, u istraživanja i planiranja održivog razvoja, u kreiranje ekonomskih programa a naročito u procesima privatizacije vodnih resursa.

Upravljanje vodnim dobrima kod nas je prepušteno republičkom nivou, lokalna vlast odlučuje (u skladu sa nacionalnim strategijama lokalnog i održivog razvoja kao i u skladu sa usaglašenom politikom o „preseljenju vlasti“ na lokalni nivo) o vodosnabdevanju, ispravnosti voda i otpadnih voda, navodnjavanju. Nacionalna strategija upravljanja vodama (pijaćom

vodom, vodama kao energetsom izvoru, vodama kao transportnim putevima) trebalo bi da bude rodno senzitivna naročito kada je reč o gore pomenutim ključnim pitanjima: privatizacija resursa (javnih službi) i nadležnost nad kontrolom kvaliteta vode. Negativne posledice oba procesa (nekontrolisana privatizacija i zagađenja voda) direktno utiču na status, rad, proizvodnju, zdravlje žena.

5.7. Zdravlje, životna sredina i rodna ravnopravnost

Veza između zdravlja i životne sredine je široko shvaćena, i, mada se ne može reći da su problemi zbog ove interakcije prevaziđeni, bar se pitanje zaštite zdravlja glede uticaja životne sredine uzima u obzir u svim strateškim pristupima.

Da bi se usvojio i implementirao rodni princip i u ovoj oblasti, neophodno je znati da muškarci i žene mogu različito reagovati na različite uticaje okruženja i njihovi organizmi mogu različito reagovati čak i na iste invazivne uticaje. (Na primer na aero zagađenja, s obzirom da ne provode isto vreme u otvorenom ili zatvorenom zagađenom prostoru).

Aero i zagađenja voda imaju negativan uticaj na reproduktivno zdravlje žena, na plod tokom trudnoće, na zdravlje dece. Hemijska i biohemijska zagađenja su direktno vezana za razvoj industrije i agro industrije, ali usled veoma raširenog nedostatka aktivnih mera za sprečavanje i kažnjavanje ovakvih vrsta zagađenja, posledice su velike i dugoročne.

Šta je važno da znaju oba pola kada je reč o zaštiti zdravlja ljudi i zaštiti prirode? Jedna od ključnih stvari je informisanost o štetnosti materija, industrijskih procesa kao i načina da se negativna dejstva spreče. Zatim, i ovde, kao i u napred navedenim slučajevima, neophodno je kroz ekološke akcije, aktivnosti civilnog društva, u sprezi sa medijima i javnošću vršiti pritisak na vlade da mere zaštite i kazne sprovode dosledno i beskompromisno.

Zastupanje rodnog principa prilikom donošenja odluka o izdavanju dozvola određenim proizvođačima čije su proizvodnje štetne po zdravlje, uslov je bez koga se ne može dalje govoriti o adekvatnoj brizi o zdravlju žena i muškaraca.

I druge ekološke determinante i pojave imaju posledice po zdravlje ljudi: buka, radioaktivna zagađenja, otpadne vode, industrijski i civilni otpad, upotreba genetski modifikovanih prehrambenih proizvoda.

Smatra se da su žene senzitivnije kada je reč o upravljanju civilnim otpadom jer su naročito na lokalnom nivou senzibilisane i aktivne u procesima sakupljanja, selekcije i reciklaže otpada, naročito kada je reč o sakupljanju materijala koje mogu da recikliraju i daju im dodatnu vrednost u kućnoj proizvodnji.

5.8. Prirodne nepogode, vanredne situacije, asimetrične pretnje bezbednosti

Globalne prirodne nepogode su direktna pretnja opstanku planete. U nekoliko slučajeva u poslednjoj dekadi (cunami 2004, uragan Katarina 2008, zemljotres u Japanu 2011, poplave u Evropi i Aziji, 2009-2012) ljudske žrtve su se merile stotinama hiljada a posledice po životnu sredinu su bile takve da se još uvek sporovode sanacioni mere i radovi. U slučaju Japana i ugroženosti od nuklearnog zagađenja, posledice će biti dugoročne i po tvrdnji mnogih stručnjaka, nesagledive.

Prirodne nepogode napadaju sve, ali su u izvesnoj prednosti stanovnici kojima su dostupni sistemi ranog obaveštavanja/*early warning systems*, kao i postojanje i delovanje centara za vanredne situacije.

Svetske agencije i organizacije, pre svih FAO i OXFAM su razvile uputstva i mere delovanja u slučaju prirodnih nepogoda koje su rodno definisane, (*SEAGA, Guidelines for Emergency Preparedness, UNFAO, Rome*).

Prirodne nepogode u ruralnim i urbanim područjima imaju različite posledice po stanovništvo i životnu sredinu. U urbanim sredinama je, na primer, uvek veći broj stanovništva koje strada, u ruralnim su veće posledice po prirodne resurse (erozije zemljišta i uništavanje useva usled poplava, vetrova, požara, nestanak ili migracija životinjskih vrsta, potpuno uništavanje šuma i td.)

Vanredne situacije, nastale usled delovanja prirodnih sila ili oružanih dejstava, naročito za postkonfliktne periode, iziskuju mere, aktivnosti i sredstva za njihovo sveobuhvatno rešavanje. Posledice dejstava prirodnih sila kao i posledice oružanih dejstava mogu ostaviti trajno oštećena prirodna i društvena dobra.

U dokumentima koja su okvir za delovanje institucija odbrane i bezbednosti u Srbiji, navedeni su i detaljno opisani ciklusi upravljanja vanrednim situacijama i procesima saniranja oružanih dejstava. Ciklusi upravljanja vanrednim situacijama imaju sledeće faze: prevenciju-olakšavanje, spremnost teritorijalnih zajednica i lokalnih samouprava, odgovor, oporavak i razvoj.

U širem sociološkom i bezbednosnom smislu, postupci i mere se odnose na postkonfliktna društva, koja se suočavaju sa složenim oblicima ugroženosti stanovništva i gubitkom prirodnih i humanih resursa. Struktura centara i redosled postupaka u slučaju vanrednih situacija, princip poštovanja subordinacije i odgovornosti, podrazumevaju faze praćenja, procene i prikupljanje podataka, fazu odlučivanja i naređivanja i fazu planiranja.

Primena i poštovanje rodnog principa u vreme nastanka i sanacije posledica vanrednih situacija je neophodna. Konsultujući se sa ekspertkinjama za pitanja roda, bezbednosti i odbrane, došli smo do zaključka da, ukoliko se urodnjavanje u sektoru odbrane i bezbednosti radi strateški primenjujući odluke, zakone i usvojene principe, rodno senzitivna dejstva u vanrednim situacijama će biti samo logičan ishod. Oblici organizovanja civilne zaštite³, sa stanovišta misije i operativnih planova kao i sastava i teritorijalne pokrivenosti omogućavaju da u njima

³Prema postojećim propisima RS obavljanje poslova civilne zaštite je u nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova (Sektor za vanredne situacije). Osnovni propis koji reguliše ova pitanja je Zakon o vanrednim situacijama („Službeni glasnik RS“, br. 111/09).

budu ravnopravno zastupljena oba pola. Štaviše, formacije civilne zaštite se moraju postaviti uz poštovanje rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti.

Republika Srbija kao članica OUN je obavezna da primenjuje odredbe Rezolucije 1325 SBUN i da podnosi izveštaj Komitetu UN a u skladu sa Konvencijom o eliminaciji diskriminacije nad ženama-CEDAW i kada je reč o učešću i položaju žena u sektoru bezbednosti i odbrane.

Kada govorimo o negativnim posledicama oružanih dejstava, izveštaj UNEP: *Post conflict Environmental Assessments Report* (UN program za životnu sredinu-Izveštaj o uticaju konflikta na životnu sredinu) iz 2002. god. o posledicama upotrebe osiromašenog uranijuma na područjima Srbije, sektor Vranje i Bujanovac, navodi da je nivo radiaktivnosti bio trostruko veći od dozvoljenog.

Radioaktivna zagađenja i prateći negativni efekti mogu biti predmet sasvim posebne interdisciplinarnе studije koja mora da počne od izveštaja nacionalnog i regionalnih zavoda za javno zdravlje (naročito kada je reč o raširenosti kancerogenih bolesti) i republičke Agencije za zaštitu životne sredine, naročito o stanju i stepenu zagađenosti tla, voda i vazduha u predelima gde su bila oružana dejstva.

Upravljanje procesima u vanrednim situacijama može biti rodno osetljivo i moguće je raditi na podizanju kapaciteta ovih institucija kroz aktivnu i vidljivu ulogu žena u snagama odbrane i bezbednosti i promovisanjem pojedinki i slučajeva koji doprinose razumevanju principa rodne ravnopravnosti i u ovoj oblasti. Aktivne i dragocene učesnice su „žene u uniformi“ koje su prošle kroz različite operacije spasavanja i koje su donosile odluke u kriznim situacijama i veoma odlučno rukovodile snagama bezbednosti i spasavanja i na međunarodnom planu. Pojedinačni primeri mogu potvrditi neophodnost i pravilo urođnjavanja u sferi odbrane i bezbednosti, što je sugerisano i tekstom Rezolucije 1325 SBUN.

Box 3:

Životna sredina i bezbednost, Sandra Gentizon, REC, Švajcarska

„Sva ta iskustva su mi otvorila put ka učešću u švajcarskom profesionalnom programu koji podržava međunarodnu saradnju sa pogledom na istočno-evropske organizacije kao što je Regionalni centar za životnu sredinu u Centralnoj i istočnoj Evropi (REC). Konkretno sam se fokusirala na inicijativu “Životna sredina i bezbednost” (ENVSEC) čija misija proizlazi iz uverenja da je najbolji način za *rešavanje ekoloških i bezbednosnih problema* zapravo međunarodni dijalog i dobrosusedska saradnja. Iskustvo je pokazalo da životna sredina i bezbednost u interakciji sadrže pozitivne i negativne ishode. Životna sredina i resursna pitanja su ponekad rezultat ili uzrok sukoba, ali oni takođe mogu pružiti jedinstvenu priliku za saradnju. ENVSEC sprovodi svoju misiju „da doprinese smanjenju bezbednosnih rizika životne sredine i da ojača saradnju između zemalja kao i unutar zemlje“. Takođe, inicijativa želi da olakša proces u kojem su ključni javni donosioci odluka u jugoistočnoj i istočnoj Evropi, centralnoj Aziji i na Kavkazu u stanju da u isto vreme insprišu akciju mira i unapređenja zaštite okoline. Većina zemalja u kojima posluje ENVSEC doživljavaju probleme tranzicije i žive u politički stresnom okruženju, pa su stoga posebno ugrožene životne sredine u borbi za prirodne resurse. Samo u 2008. godini je ENVSEC inicijativa pokrenula i sprovodila više od 50 projekata u četiri regiona sa ukupnim budžetom od 33,4 miliona dolara. Ovu inicijativu podržavaju finansijska sredstva različitih donatora i partnerskih organizacija.

6. Stanje životne sredine u Srbiji

U Srbiji postoje insitucionalni i legislativni okvir i razvijen nevladin sektor koji se bave pitanjima zaštite životne sredine i održivog razvoja. Legislativni okvir se razvijao tokom proteklih 10 godina oslanjajući se na dokumenta usvojena u međunarodnim organizacijama i inicijativama, od kojih su mnoga ratifikovana, te su i obavezujuća za vladu Republike Srbije. U procesu pristupanja Evropskoj uniji koji je složen i zahtevan kada je reč o izmeni zakonskog okvira ali i kada je reč o korišćenju i upravljanju resursima, vlast se na svim nivoima susreće sa ozbiljnim izazovima i preprekama.

Slika 1. Stanje žvоте sredine u Srbiji, prikaz B.Knežević

Стање
животне
средине

- Постоји **29,03** одсто високоризичних водовода.
- Најзагађенија насеља сумпор-диоксидом током 2007. године били су **Врање и Костолац**, док је највише чађи било у **Обреновцу и Смедереву**.
- Од **160** градских насеља, депонију има **131**, од којих се **113** воде као нехигијенске.
- Смеће се баца ван села у **3.161** сеоском насељу, у водотокове у **1.858** села и у двориште у **2.436** села.
- Највећи проценат отпадних вода, **34** одсто, потиче из прехранбене индустрије.
- Највећи број улива отпадних вода је евидентиран у Расинском (**72**), Јужнобачком (**60**), и Моравичком округу (**59**)

Б. Кнежевић

Srbija je zemlja u razvoju, koja i dalje prolazi kroz socijalnu, političku i ekonomsku tranziciju i, bez obzira na prednosti geografsog položaja, kulturno nasleđe i prethodnu razvijenost i dalje je suočena sa velikim problemima u oblasti održivog korišćenja prirodnih resursa.

Nekoliko faktora doprineli su degradaciji životne sredine u regionu jugoistočne Evrope i Srbije kao što su ekonomski rast, industrijski razvoj i moderne potrošačke navike. Ovo uključuje socio-ekonomske faktore kao što su oslabljena ekonomija, porast siromaštva, ograničeni budžet za zaštitu životne sredine, nedovoljna primena propisa u zaštiti životne sredine, ograničeno učešće građana i slab ili nepostojeći nadzor nad aktivnostima i sprovođenju zakona.

Ograničen pristup čistim tehnologijama i informacijama o životnoj sredini, kao i političke tenzije doprineli su daljem uništavanju životne sredine u Srbiji, koje je dovelo do upozoravajućeg zagađenja zemljišta, vazduha i vode.

S druge strane, mala gustina stanovništva nam daje za pravo kad verujemo da u regionu i dalje postoji bogatstvo prirodnog prostora koje je ostalo relativno netaknuto.

Usled zastarele, intenzivno zagađujuće tehnologije koja je u upotrebi u mnogim delovima industrijskog sektora, sektor energetike predstavlja najvećeg zagađivača, jer koristi zagađujuće gorivo koje se sagoreva u zastareloj opremi, bez upotrebe tehnologija za smanjenje zagađenja. Velika industrijska raznovrsnost u zemlji rezultira ispuštanjem različitih zagađujućih materija. U nekoliko *crnih tačaka* u pogledu zagađenja životne sredine, zagađenje vazduha i vode je veliko i značajno prelazi utvrđene standarde.

Intenzivna poljoprivredna proizvodnja u Srbiji uzrokuje zagađenje zemljišta i stvara problem eutrofikacije vode. Ljudi takođe vrše značajan uticaj na životnu sredinu, naročito kroz kućne i saobraćajne aktivnosti.

Pad kvaliteta vodnih resursa je u većem delu zemlje, što je delimično uzrokovano lošim stanjem infrastrukture u oblasti zaštite životne sredine u vezi sa upravljanjem otpadom, vodosnabdevanjem i otpadnim vodama i više od 10 godina ograničenom utrošku na održavanje i sanaciju u javnom i privatnom sektoru.

Neke velike reke i mnogi manji vodeni tokovi i dalje su veoma zagađeni iako je primećeno poboljšanje kvaliteta vode širom regiona. Nekoliko miliona ljudi u na prostoru Balkana i dalje nema pristup čistoj vodi za piće, kao ni adekvatne sanitetsko-zdravstvene mere. Tokom prethodne dekade kvalitet snabdevanja vodom i sanitetsko-zdravstvene mere su se konstantno pogoršavale. Korišćenje vode u procesima intenzivnih industrijskih i poljoprivrednih aktivnosti dovelo je do smanjenja nivoa podzemnih voda, isušivanja vodenih tokova i močvarnih područja i upliva slane vode u izdane u zoni Mediteranske obale.

Slika 2. Obale kao deponije

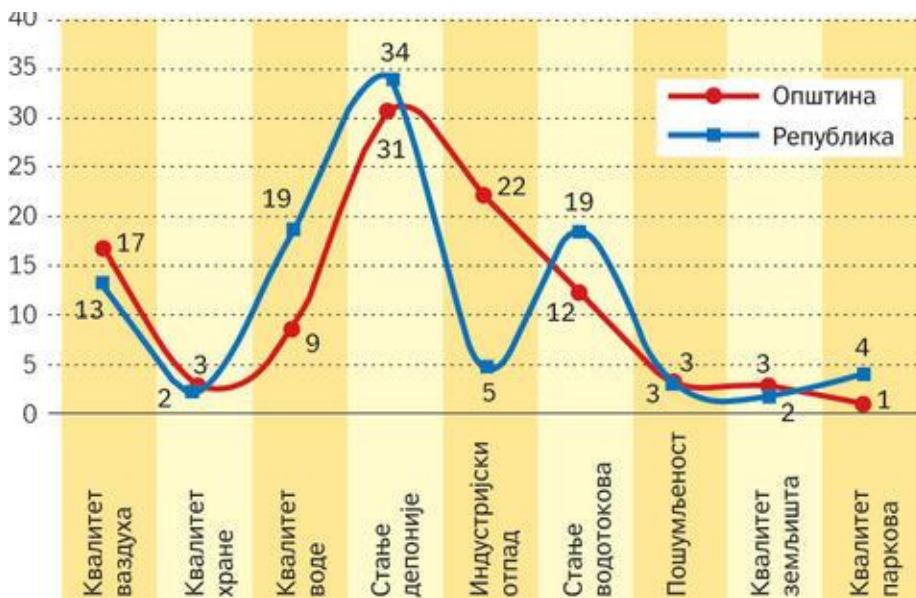

Izrada programske politike se i dalje nalazi pod dominacijom planiranja rada unutar sektora. Vrlo malo sektorskih ministarstava raspolaže specifičnom strukturom za saradnju sa nadležnim ministarstvom a postoje i brojne političke i institucionalne smetnje toj neophodnoj saradnji. Primera radi, zakonom nije jasno definisana podela nadležnosti što čini da je po nekoliko ministarstava istovremeno nadležno za eksploataciju i zaštitu prirodnih resursa (napr. voda, šume, mineralni resursi i zemljište). Nacionalne politike nisu dovoljno koordinirane, a nedoslednost između zakona smeta njihovoj implementaciji.

Agencija za zaštitu životne sredine (EPA) ima kao osnovni zadatak uspostavljanje sistema informisanja o pitanjima u oblasti zaštite životne sredine i uvođenje integrisane procene i izveštavanja. Komunikacija sa dostavljačima informacija na svim nivoima – lokalnom i nacionalnom, privatnom i javnom i između ekologije i ostalih sektora – je otežana. Kao i u drugim zemljama, za monitoring je zaduženo nekoliko institucija, te kao rezultat takve podele imamo preklapanje nadležnosti između institucija što rezultira nezadovoljavajućom međusobnom komunikacijom.

Statistika o životnoj sredini na nacionalnom nivou je slaba. Sadašnje statističko istraživanje je zasnovano ili na starim upitnicima ili je nedostupno. Nema saradnje sa evropskim statističkim institucijama u vezi sa životnom sredinom. Izrada pregleda o stanju životne sredine je još uvek na prilično niskom nivou, pošto su i informacije o životnoj sredini nepouzdanе. Osnivanjem Agencije za zaštitu životne sredine poboljšan je protok informacija, ali su i dalje prisutne prepreke, u velikoj meri usled nedefinisanosti procedura i nadležnosti. Štaviše, duga odlaganja obelodanjivanja informacija značajno umanjuju relevantnost same informacije.

Slika 3. Problemi životne sredine i njihovo stanje

Pristup informacijama i učešće javnosti u donošenju odluka se znatno poboljšalo. Ustavom iz 2006. godine, kao i nizom zakona koji su stupili na snagu u periodu do danas predviđa se obaveza administracije u pogledu obelodanjivanja informacija i pravo građana na informisanost o stanju životne sredine, kao i njihovo učešće u procesu donošenja odluka.

Srbija se obavezala na primenu *Arhuske konvencije o pristupu informacijama, učešću javnosti u donošenju odluka i pravu na pravdu*.

Skupština Srbije je proglasila edukaciju u oblasti zaštite životne sredine prioritetom u državi. Ministarstva nadležna za obrazovanje i zaštitu životne sredine zajednički razvijaju strategije. Zvanični obrazovni sistem se nalazi u fazi reforme s ciljem uključenja zaštite životne sredine i održivog razvoja u nastavni program na svim nivoima obrazovanja. Za nastavno osoblje postoji veliki broj programa obuke koji se odnose na datu temu.

Uprkos tim činjenicama, generalno gledano, svest o zaštiti životne sredine kod stanovništva u Srbiji je niska.

U Srbiji još uvek ne postoji u potpunosti razvijen i konzistentan sistem zakonskih i podzakonskih akata koji regulišu pitanja biodiverziteta i zaštite prirode, a potrebno je i dalje usklađivanje nacionalnih propisa sa propisima EU. Nacionalna strategija zaštite biodiverziteta Srbije još uvek nije završena, kao ni inventar ugroženih vrsta i staništa. Takođe, postojeći sistem upravljanja zaštićenim područjima je neadekvatan, ne postoji jasna podela nadležnosti, informacioni sistem je nerazvijen, a ne postoji ni uvid u privredne aktivnosti u zaštićenim područjima.

Slika 4. Statistički godišnjak RZS RS, Životna sredina, 2012. Osuđena punoletna lica za krivična dela protiv životne sredine

Кривична дела против животне средине

	2009				
	Укупно	Затвор	Новчана казна	Условна осуда - укупно	Судска опомена
Осуђена пунолетна лица за кривична дела против животне средине					
РЕПУБЛИКА СРБИЈА					
Загађење животне средине	1	-	-	1	-
Непредузимање мера заштите животне средине	-	-	-	-	-
Оштећење објеката и уређаја за заштиту животне средине	-	-	-	-	-
Оштећење животне средине	2	1	-	1	-
Уништење, оштећење и изношење у иностранство заштићеног природног добра	6	2	-	4	-
Убијање и мучење животиња	28	1	11	15	-
Преношење заразних болести код животиња и биљака	1	-	1	-	-
Производња штетних средстава за лечење животиња	-	-	-	-	-
Загађивање хране и воде за исхрану односно напајање животиња	2	1	1	-	-
Пустошење шума	69	3	25	40	-
Шумска крађа	616	54	168	379	9
Незаконит лов	45	-	11	33	1
Незаконит риболов	65	4	24	37	-

Извор података: Републички завод за статистику

7. Rodna ravnopravnost i civilno društvo u Srbiji

Rodna ravnopravnost se uobičajeno shvata kao ravnopravna zastupljenost, moć i učešće oba pola u svim sferama javnog i privatnog života, odnosno kao obezbeđivanje jednakih šansi i mogućnosti i promovisanje punog učešća žena i muškaraca u društvu.

Ako pratimo situaciju u tom pogledu u Srbiji, kao polaznu tačku moramo uzeti 2000.godinu, odnosno, demokratske promene koje su nastupile posle 5.oktobra 2000.godine. Stanje zatečeno u tom momentu proizilazi iz 13-godišnjeg perioda raspada Jugoslavije, ratnih neprijateljstava, nasilja svake vrste, ekonomskih sankcija, pogoršanja položaja celokupnog stanovništva, ali su žene dakako ponele veći teret, što je značilo da je rodna neravnoteža produbljena.

U toku tih 13 godina, u Srbiji je bio aktivan ženski pokret, preko brojnih NVO koje su se bavile pitanjima položaja žena, ženskim ljudskim pravima i rodnom ravnopravnošću. U političkim partijama tadašnjeg DOS-a jedan deo članica takođe se zalagao za veći uticaj i veću vidljivost žena u donošenju odluka. Pa ipak, na izborima 2000.godine, u Narodnu skupštinu ušlo je svega 10.8% žena.

Dva bitna događaja koja su formulisala ciljeve za unapređenje ove oblasti su dve značajne konferencije, održane na Paliću 2000.godine, i u Beogradu 2002.godine. Na konferenciji na Paliću formulisan je minimum zajedničkih ženskih interesa (minimum 30% žena u političkim partijama, na kandidatskim listama i na svim mestima odlučivanja; ravnomerna podela rada i odgovornosti u kući, kao i vlasti u državi; ostvarivanje ravnopravnosti u obrazovanju, zapošljavanju, zaradama, karijeri i penzijama; život bez ratne politike i nacionalizma, straha i nasilja nad ženama; besplatna kontracepcija, pravo na siguran i legalan abortus, zdravstvena preventiva za žene i svima dostupna osnovna zdravstvena zaštita; obrazovanje utemeljeno na principima ravnopravnosti, tolerancije, solidarnosti, mira i poštovanja različitosti.). Ženska mreža formirana posle ove konferencije aktivno je učestvovala u promenama 2000.godine, ali je sa kasnijim podelama u DOS-u prestala da funkcioniše. Na konferenciji u Beogradu, u sklopu zaključaka, formulisane su preporuke za osnivanje mehanizama rodne ravnopravnosti na nivou Vlade i Skupštine, za donošenje Zakona o rodnoj ravnopravnosti i Nacionalnog plana aktivnosti prema Pekinškoj platformi UN. Ovi zahtevi bili su sastavni deo prioriteta svih kasnije konstituisanih tela i strategija.

Od toga vremena do sada, vezano za rodnu ravnopravnost, u Srbiji su postignuti sledeći rezultati:

7.1. Institucionalni mehanizmi

Institucionalni mehanizmi imaju za cilj kreiranje, promovisanje, zagovaranje i sprovođenje nediskriminacionih politika u pogledu rodne pripadnosti. Primarni od izvršnih mehanizama je Uprava za rodnu ravnopravnost u okviru Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike. Osnovana je 2007.godine kao Sektor za rodnu ravnopravnost u pomenutom Ministarstvu, da bi od 2008.godine radila kao Uprava. Nadležnosti Uprave definisane su Zakonom o ministarstvima,

i to su: analiza stanja i predlaganje mera u oblasti unapređenja rodne ravnopravnosti; sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti, kao i zakona i drugih propisa u ovoj oblasti; saradnja sa ostalim državnim organima i međunarodna saradnja u ovoj oblasti; pružanje stručne, administrativne i tehničke pomoći Savetu za ravnopravnost polova; sprovođenje preporuka CEDAW Komiteta UN; integrisanje principa rodne ravnopravnosti u svim oblastima delovanja institucija sistema.

Uprava kao svoje glavne rezultate ističe donošenje zakonskih i strateških dokumenata, organizovanje obuke za državne službenike o uključivanju principa rodne ravnopravnosti u programe i planove državnih institucija, kao i posebnih obuka za predstavnike medija, zatim razne vrste istraživanja, organizovanje skupova i debata, projekat „Borba protiv seksualno i rodno zasnovanog nasilja“, saradnja i podrška lokalnim mehanizmima i organizacijama civilnog društva, i izrada promotivnog i edukativnog materijala.

Ipak, u dubljoj analizi, Uprava ima problema sa sopstvenim kapacitetom, jer ima mali broj zaposlenih, teško kontroliše primenu *Zakona o ravnopravnosti polova*, a većinu programa i planova sprovodi preko spoljnih saradnika, tako da se ni svi prioriteti određeni *Nacionalnom strategijom za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti* ne razvijaju u punoj meri, niti se razmišlja o uvođenju daljih tema iz *Pekinške platforme za akciju*, kao što je, na primer, važnost i uticaj zaštite životne sredine na položaj žena.

Savet za rodnu ravnopravnost Vlade RS osnovan je 2003, a počeo sa radom 2004.godine. Zamišljen je kao stručno i savetodavno, multi-sektorsko radno telo Vlade, koga čine predstavnici/ce različitih ministarstava, kao i civilnog i akademskog sektora. U prvom periodu svoga rada, Savet je radio na unapređivanju rodne ravnopravnosti, kroz analizu stanja i predlaganje mera, i postavio strateške prioritete za ovu oblast, na koje se naslanja celokupno planiranje posle toga. Savet je pripremio, kroz široki participatorni proces, i Nacionalnu strategiju za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti, inicirao vođenje rodno razvrstane statistike, učestvovao u razradi Milenijumskih ciljeva UN, a vodio je i nekoliko uspešnih kampanja. Po uspostavljanju Uprave za rodnu ravnopravnost, uloga Saveta je marginalizovana, dobar deo nadležnosti prebačen je na Upravu, nije više imao sopstvenih budžetskih sredstava, pa su dalji vidljivi rezultati izostali. Ukoliko se ne razreši ova problematika pri formiranju najnovijeg saziva Saveta, koje je upravo u toku, Savet će praktično biti ograničen na formalnost.

U Narodnoj skupštini RS, Odbor za ravnopravnost polova formiran je 2003.godine, sa zadatkom da razmatra predloge zakona i drugih propisa sa aspekta ravnopravnosti polova, i da prati njihovo sprovođenje i primenu, kao i rad izvršne vlasti u ovoj oblasti. Novim poslovnikom o radu, koji se primenjuje od 2012.godine, nadležnosti su pripojene novom Odboru za ljudska i manjinska prava i ravnopravnost polova. Članovi/ce ovog Odbora aktivno su učestvovali u nizu projekata, doprineli usvajanju *Zakona o ravnopravnosti polova*, usvajanju obavezujućih kvota za manje zastupljen pol u izbornim zakonima, zatim u primeni Rezolucije 1325 SBUN, a narodne poslanice iz svih parlamentarnih stranaka rade na uspostavljanju ženskog kokusa u Skupštini.

Kao deo mehanizama za rodnu ravnopravnost mogu se smatrati i nezavisna tela, Zaštitnik građana i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.

Zaštitnik građana imenovan je 2007.godine, i u svom domenu ima i bavljene ravnopravnošću polova. Zakon predviđa da jedan od njegovih zamenika bude fokusiran na ovu problematiku. Broj pritužbi po ovom osnovu, međutim, do sada nije bio brojan, te se razmišlja na koji način da se unapredi pružanje zaštite, a u okviru ove institucije, zbog ostavke prethodne zamenice za rodnu ravnopravnost, delokrug rodne ravnopravnosti privremeno je pripojen zamenici za prava deteta. Zaštitnik je oformio svoju radnu grupu za rodnu ravnopravnost, koja radi na predlozima za poboljšanje zakonodavstva u ovoj oblasti.

Poverenica za zaštitu ravnopravnosti, u okviru svojih nadležnosti, ima ovlašćenje da deluje u oblasti rodne ravnopravnosti, onda kada je osnov diskriminacije rodni identitet.

Određeni broj tela takođe se bavi pitanjima rodne ravnopravnosti, kao što su i Multi-sektorsko telo za sprovođenje Rezolucije 1325 SBUN u Srbiji, koje se stara o uvođenju rodne ravnopravnosti u sektor bezbednosti, ili Nacionalni tim za borbu protiv trgovine ljudima. U Republičkom zavodu za statistiku, formirano je posebno odeljenje, koje ima zadatak da prati statistiku po polu.

U okviru nadležnosti AP Vojvodine, za rodnu ravnopravnost zadužen je Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, koji je inače formiran 2002.godine, prvi od svih mehanizama u Srbiji. Pokrajinski sekretarijat vrlo je aktivan i sistematski unapređuje položaj žena na svome području. Kao savetodavno telo koje mu pomaže deluje Pokrajinski savet za ravnopravnost polova. U AP Vojvodini 2004.godine, osnovan je i Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova. Zavod je ekspertska telo koje prati ostvarivanje zagarantovanih prava žena, ocenjuje njihov položaj, bavi se istraživačko-analitičkom i informaciono-dokumentarnom delatnošću, izdavaštvom, kao i stvaranjem stručnog kadra iz ove oblasti.

U Skupštini AP Vojvodine postoji Odbor za ravnopravnost polova. Takođe, jedna zamenica pokrajinskog ombudsmana nadležna je da prima i ispituje predstave koje se odnose na direktnu ili indirektnu diskriminaciju s obzirom na pol, i sveobuhvatno se bavi problemima ovakve diskriminacije.

Na lokalnom nivou, za sada u nekih 110 gradova i opština postoje mehanizmi za rodnu ravnopravnost. Oni preduzimaju različite aktivnosti usmerene na afirmaciju ideje rodne ravnopravnosti u lokalnoj sredini ali i realizuju konkretne projekte sa ciljem sprovođenja koncepta rodne ravnopravnosti i politike jednakih mogućnosti u praksi. Prvi mehanizmi, kao pilot projekat, počeli su da se osnivaju 2002.godine, uz pomoć Misije OEBS-a, prvo u 15 gradova i opština. Po donošenju Zakona o ravnopravnosti polova, postala je obaveza lokalne samouprave da obezbedi ostvarivanje politike rodne ravnopravnosti na lokalnom nivou. Lokalni mehanizmi variraju od komisije za ravnopravnost polova, saveta, resora, odbora, veća, kancelarije, ili jednostavno, radnog tela, do lica zaduženog za ravnopravnost polova, onako kako odgovara lokalnoj samoupravi. Uprava je sačinila *Preporuke lokalnim samoupravama za ostvarivanje rodne ravnopravnosti*, kako bi im olakšala rad, a lokalni mehanizmi saraduju i kroz Stalnu konferenciju gradova i opština.

7.2. Civilno društvo

Organizacije civilnog društva koje se bave pitanjima ženskih prava i položaja žena brojne su i veoma aktivne. Jedan broj tih NVO započeo je svoj rad još devedesetih, i dao veliki doprinos zalažući se za mir i održavajući dijalog na prostoru bivše Jugoslavije, boreći se za ljudska prava, zahtevajući promene i postavljajući postulate u ženskom pokretu. Posle 2000.godine, osnovan je još niz organizacija, posebno na lokalnom nivou, koje su podržavale i doprinosile demokratizaciji društva, modernizaciji i reformama. Najveći uticaj na uspostavljanje standarda i mehanizama, i na uključivanje rodne ravnopravnosti u državne politike, došao je pretežno iz civilnog društva.

Izgradnji kapaciteta državnih institucija takođe je doprinela pomoć nevladinog sektora. To se najbolje videlo u procesu izrade *Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti*, gde je učestvovao niz NVO, kao i ekspertkinje iz akademske zajednice.

Neke od velikih organizacija radile su na CEDAW izveštajima u senci, a sprovodile su i značajne projekte i programe na nacionalnom nivou. Manje i lokalne organizacije ponekad predstavljaju okosnicu za ostvarivanje ženskih prava ili ženskih aktivnosti u svojim sredinama. Problem sa kojima se sve one susreću jeste dobrim delom zavisnost od međunarodnih donacija, kojih je sve manje i nedostatak sredstava iz državnog budžeta, obzirom na ekonomsku krizu sa jedne strane, a i na neprepoznavanje važnosti tema kojima se one bave, sa druge strane.

U toku godina, nevladine organizacije su formirale i nekoliko mreža, koje se okupljaju na osnovu oblasti kojima se bave ili na osnovu vrednosti koje dele. Pretežan deo svih organizacija bavi se zaštitom žena od nasilja i problemima iz ove oblasti, zatim ekonomskim osnaživanjem žena i borbom za ženska ljudska prava, ali praktično, za svaku oblast od interesa za položaj žena, uključujući tu i zaštitu životne sredine, mogu se naći organizacije koje su aktivne. Uprava za rodnu ravnopravnost uspostavila je Forum za dijalog sa organizacijama civilnog društva u oblasti rodne ravnopravnosti, međutim, u njemu učestvuje samo jedan manji broj NVO, dok su druge nezadovoljne radom državnih organa i imaju često različite koncepte vezane za pitanje rodne ravnopravnosti i politika koje u ovoj oblasti sprovode institucije.

7.3. Zakonska rešenja

Ustav republike Srbije izričit je u pogledu ravnopravnosti muškaraca i žena i njihovih jednakih mogućnosti, zabrane diskriminacije, i zabrane trgovine ljudima. U odredbama koje se odnose na pravo na rad, pravo na zdravstvenu zaštitu, kao i u odredbama vezanim za brak i porodicu, posebna pažnja posvećena je ženama, trudnicama, odnosno majkama.

Osnovni zakon kojim se reguliše pitanje rodne ravnopravnosti je *Zakon o ravnopravnosti polova*, donet 2009.godine. Ovaj zakon definiše relevantne pojmove, reguliše primenu politike jednakih mogućnosti, posebne mere za postizanje ravnopravnosti polova i oblasti vezane za zapošljavanje, socijalnu i zdravstvenu zaštitu, porodične odnose, obrazovanje, kulturu i sport, politički i javni život, sudsku zaštitu i nadzor nad primenom Zakona, sve iz ugla rodne ravnopravnosti.

Primena ovog Zakona nije najbolja, zato što se on preklapa sa drugim zakonima koji pojedinačno regulišu ove oblasti. Uprava nema dovoljno kapaciteta za kontrolu, a nema drugih službi koje bi bile nadležne za to. Uvid u sudsku praksu pokazuje i da Zakon još uvek nije vidljiv u javnosti u meri u kojoj bi to bilo poželjno i potrebno. Podzakonska akta, odnosno dva pravilnika, nisu lako dostupna i odnose se samo na broj žena zaposlenih u preduzećima i mere unapređenja, a u godišnjim izveštajima koje Uprava sačinjava, govori se samo o aktivnostima Uprave, ali izostaju podaci i analiza o tome kako i koliko se Zakon primenjuje.

Zakon o Zaštitniku građana, donesen 2005.godine, naglašava da je rodna ravnopravnost jedna od pet oblasti na koje treba obratiti posebnu pažnju, a *Zakon o zabrani diskriminacije*, donet 2009.godine, bavi se problemima diskriminacije, zabranom diskriminacije i zaštitom od diskriminacije, a definiše i rad Poverenika za zaštitu ravnopravnosti. Takođe, ovim se zakonom definiše da „posebne privremene mere“, namenjene poboljšanju položaja određenih grupa, ne predstavljaju diskriminaciju, što je prvi put definisano i u Ustavu.

Set izbornih zakona donetih u periodu od 2002. do 2011. godine, uveo je prvo obavezujuće kvote od 30% za manje zastupljen pol na izbornim listama za lokalne izbore, pa zatim i na izbornim listama za sve nivoe vlasti, a na kraju i fiksirao ta mesta (svako treće mesto na izornoj listi), što je dovelo do povećanja broja žena u Narodnoj skupštini od prvobitnih 12.8% na sadašnjih 32.8%.

Krivični zakonik, dopunjavan više puta od 2002.godine, osim uobičajenih delikata, reguliše nasilje u porodici, uključujući i silovanje u braku. Policija i tužilaštvo su u obavezi da reaguju nakon saznanja o ovim delima, odnosno da počiniocce gone po službenoj dužnosti. Takođe, trgovina ljudima definina je kao organizovani kriminal, što podrazumeva visoke kazne.

Porodični zakon reguliše odnose između partnera, štiti prava deteta, uvodi specijalne mere protiv nasilja u porodici, mogućnost sklapanja bračnog ugovora, i poboljšava procedure vezane za usvajanje dece, kao i prilikom razvoda braka. Definiše i pitanja procedura po hitnom postupku.

Set zakona o radu zabranjuje rodnu diskriminaciju, zabranjuje zlostavljanje na radu, a posebno seksualno uznemiravanje i ucenjivanje na poslu, reguliše pitanja zapošljavanja, uslova za rad, prava na usavršavanje i karijeru, zaštitu trudnica, porodilja i majki, pitanja radnog staža i odlaska u penziju i druge relevantne situacije. Inspekcija rada prima veliki broj pritužbi vezanih za zapošljavanje i za bolovanje, koje im podnose trudnice, porodilje i majke sa malom decom.

7.4. Politike i strategije

Najvažnija strategija koja se bavi pitanjem žena jeste *Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti*. Pripremljena je još 2006.godine, u skladu sa Pekinškom platformom UN, ali je, zbog dva izborna ciklusa, usvojena tek 2009.godine. U procesu izrade učestvovalo je 33 NVO iz cele Srbije, zajedno sa ekspertkinjama koje je odredio Savet za ravnopravnost polova. Njome je obuhvaćeno šest prioriternih oblasti: ostvarivanje prava žena da ravnomerno sa muškarcima učestvuju u donošenju odluka; iskorenjivanje ekonomske nejednakosti između muškaraca i žena; ostvarivanje rodne ravnopravnosti u obrazovanju;

poboljšanje zdravlja žena i unapređivanje ravnopravnosti u zdravstvenoj politici; prevencija i suzbijanje svih vidova nasilja nad ženama i obezbeđivanje sveobuhvatnog sistema zaštite; uspostavljanje rodne jednakosti u medijima, prevazilaženje rodnih stereotipa i eliminisanje mizoginije. Ovom Strategijom je utvrđena celovita i usklađena politika države u cilju eliminacije diskriminacije žena, kao i integrisanja principa rodne ravnopravnosti u sve oblasti delovanja institucija sistema, na period do 2015.godine.

Uprava za rodnu ravnopravnost izradila je zatim Akcioni plan za sprovođenje Strategije, sa konkretnim aktivnostima za pojedinačne ciljeve, očekivanim rezultatima, merljivim indikatorima, rokovima i nosiocima.

Strategija za smanjenje siromaštva iz 2003.godine predstavljala je jedan od najvažnijih razvojnih dokumenata. U njoj je bilo naglašeno da određene kategorije žena imaju ogroman rizik od siromaštva, dosledno je ugrađen rodni princip u sve predviđene mere, a imala je i rodno osetljive indikatore za praćenje, pokušavajući da ukloni specifične barijere koje doprinose siromaštvu žena. Nažalost, većina rezultata anulirana je usled svetske ekonomske krize koja je nastupila 2008.godine.

Milenijumski ciljevi razvoja u Srbiji takođe su bili rodno senzibilni, a posebne mere predviđene su u vezi drugog (postići univerzalnost obrazovanja, za dečake i devojčice podjednako), a naročito trećeg (promovisati jednakost među polovima i dati veća prava ženama), ali i četvrtog (smanjiti smrtnost odojčadi) i petog cilja (poboljšati zdravlje majki). Iako je došlo do poboljšanja u svim ovim oblastima, a njihova implementacija je i dalje u toku, i ovde je svetska ekonomska kriza učinila da rezultati ne budu onakvi kakvi su planirani.

Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima, usklađena je sa međunarodnim preporukama i analizom zatečenog stanja, a razvija se u četiri oblasti: uspostavljanje sistema primarne, sekundarne i tercijarne prevencije; unapređivanje normativnog okvira za zaštitu žena od nasilja; multisektorska saradnja i podizanje kapaciteta organa i specijalizovanih službi; i uređenje sistema mera zaštite i podrške žrtvama nasilja.

Nacionalni akcioni plan za primenu Rezolucije 1325 SBUN – Žene, mir i bezbednost, donet 2010.godine, unosi značajne novine u reformu sektora bezbednosti, proširujući koncept bezbednosti, uključujući i faktor lične bezbednosti, doprinosi povećanju uticaja žena u ovoj oblasti, zaštiti od svih vidova nasilja, prevenciji konflikata i osnaživanju mirovnih procesa, odnosno ukupnoj stabilnosti društva.

U oblasti zaštite od nasilja i pitanja bezbednosti, postoji i primenjuje se i Strategija za borbu protiv trgovine ljudima, doneta 2006.godine.

Strategija za podsticanje rađanja, iz 2008.godine, koja je trebalo da poboljša demografsku sliku kroz različite mere populacione politike, sa punim poštovanjem principa rodne ravnopravnosti, uopšte se ne primenjuje zbog nedostatka sredstava, iako je demografska slika Srbije, a što se pokazalo i pri poslednjem popisu stanovništva, katastrofalna.

I druga dokumenta, kao što su Nacionalna strategija zapošljavanja, Strategija održivog razvoja, Nacionalna strategija o starenju, Strategija za mlade, Strategija razvoja sporta, zatim Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom ili Strategija za unapređenje položaja Roma, prepoznaju rodnu dimenziju, odnosno, imaju elemente rodne ravnopravnosti.

Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara, osim u poglavlju o ekonomskim i socijalnim uticajima ove strategije, gde u delu o demografskim karakteristikama i projekcijama stanovništva navodi neke elementarne rodno razvrstane podatke, ne govori ništa o mogućim razlikama ili posebnim potrebama kod muškaraca i žena.

7.5. Različiti projekti

Među različitim projektima koji su imali za cilj da unaprede položaj žena, kao i da uvedu elemente rodne ravnopravnosti u oblasti kojima su se bavili, treba pomenuti *Sveobuhvatno istraživanje o položaju žena na tržištu rada sa preporukama za njegovo poboljšanje*, zatim projekat *Borba protiv seksualnog i rodno zasnovanog nasilja* iz kojeg je proizašla i odgovarajuća strategija, projekte vezane za sprovođenje aktivnosti iz strategija i akcionih planova, kao i druge manje projekte, između ostalog, program edukacije organizovan na Pravosudnoj akademiji, koji ima za cilj da se sudski sistem osposobi za sprovođenje anti-diskriminativnih zakona i zakona značajnih za položaj žena.

7.6. Situacija u pojedinim oblastima

Srbija se još uvek bavi elementarnim oblastima rodne ravnopravnosti, tako da proširenje prioriteta, kao što bi bilo pitanje urođnjavanja u oblasti zaštite životne sredine nije doticano od strane institucija za rodnu ravnopravnost. Ako se napravi jedan kratak pregled po oblastima koje su apostrofirane kao prioriteti u Nacionalnoj strategiji za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti, može se konstatovati sledeće:

7.6.1. Donošenje odluka

U periodu od 2000. do 2012.godine, došlo je do značajnih pomaka u uključivanju žena u sve procese donošenja odluka. Doneseni su važni zakoni protiv diskriminacije, uvedene su zaštitne kvote kao posebne mere za izbore na svim nivoima, tako da se učešće žena u predstavničkoj vlasti udvostručilo i učetvorostručilo. Formirani su mehanizmi za ravnopravnost polova, donesena su strateška dokumenta. Takođe se povećalo učešće žena i u izvršnoj vlasti, iako najviše na srednjem nivou, pa iako su žene u jednom delu tog perioda vodile resore pravde, ili finansija, broj žena na pozicijama državnih sekretara bio je veći od broja ministarki, a na pozicijama pomoćnika ministara čak više nego dvostruko veći. Na čelu polovine nezavisnih tela takođe su žene, a u proteklom periodu bile su i na čelu sudske vlasti. Udeo žena među sudijama znatan je, jer čine oko 2/3 sudija u Srbiji. Povećao se procenat žena i u institucijama bezbednosti, posebno od kako je počela primena Rezolucije 1325 SBUN.

Pitanje koje se nameće jeste da li je povećano učešće žena dovelo i do njihovog povećanog uticaja, a odgovor je za sada uglavnom negativan. Razlozi za to su razni, deo prepreka leži u tradiciji, opterećenju porodičnim obavezama, ali i u partokratiji koja je dominantan način odlučivanja, čime se indirektno zaobilaze institucije. Politička volja pretežno određuje pravac kojim se društvo kreće, mimo regularnih procedura, a odluke se donose netransparentno, pa stoga i nema realnog većeg uticaja žena.

7.6.2. Ekonomija

Nasleđeno stanje iz perioda do 2000.godine posebno negativno se odrazilo na žene. Svi faktori: ratna dejstva, sankcije, izolacija i tranzicija, teže su pogodili ženski deo populacije. Iako na prvi pogled izgleda da siromaštvo jednako pogađa žene i muškarce, sadejstvo raznih činilaca, restrikcije budžeta i smanjenje zaštitne uloge države, pad zaposlenosti i porast nezaposlenosti, porast „sive ekonomije“, opterećenje porodičnim obavezama, dovodi do porasta broja žena među siromašnim stanovništvom.

Iako je među glavnim prioritetima u vezi sa rodnom ravnopravnošću bilo ekonomsko osnaživanje žena, pa su programi iz oblasti rada, zapošljavanja i samozapošljavanja bili uključeni u sve nacionalne strategije, od Strategije za smanjenje siromaštva, preko Milenijumskih ciljeva razvoja, raznih strategija za zapošljavanje, pa do Strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti, obzirom na ekonomsku krizu koja je pogodila i svet i nas od 2008.godine, početni rezultati, kojih je bilo, kasnije su izostali, tako da smo i dalje tako reći na početku.

Zakonska rešenja u ovoj oblasti uglavnom su zadovoljavajuća, čak su u priličnoj meri još uvek očuvana stečena prava vezana za porodijsko odsustvo, negu deteta, ili odlazak u penziju, ali je primena zakona pretežno loša, inspekcija rada najčešće nemoćna, tako da se žene ni ne obraćaju institucijama za pomoć, jer nemaju poverenja da će ostvariti svoja prava.

U ekonomski ranjive grupe žena mogu se svrstati one bez adekvatne kvalifikacione strukture, domaćice, seoske žene, Romkinje, zatim samohrane majke, žene preko 45 godina starosti, izbeglice i raseljena lica, lica sa invaliditetom. Nedostatak posla, niska plaćenost, nesigurnost radnih mesta, slaba sindikalna organizovanost, stereotipi i predrasude, zatim nedostatak sredstava i nesigurnost ekonomskog okruženja, kreditna nesposobnost, nedostatak znanja i veština, samopouzdanja i podrške, dovode do toga da je većina žena izostavljena iz procesa odlučivanja u ovoj oblasti, odnosno da nema pravih mogućnosti da odlučuje o bilo čemu, pa ni da napreduje u poslu. Inicijative i programi koji se u poslednje vreme razvijaju a kada je reč o podršci preduzetništvu i kreiranju preduzetničke klime u društvu, predstavljaju novu mogućnost i šansu da se žene prepoznaju i profesionalno opredele za preduzetničke aktivnosti. Institucionalna podrška ne bi trebalo da izostane budući da je Vlada RS prihvatila da sprovodi odredbe Povelje o malom biznisu EU koje posebno ističu važnost razvoja malih i srednjih preduzeća i uloge žena.

Box 4. Osnovni demografski i statistički podaci

U Srbiji se rađa 48.5% devojčica i 51.5% dečaka, ali u ukupnom stanovništvu ima 51.8% žena i 48.2% muškaraca, i njihova prosečna starost kod žena je 41.7 godina, a kod muškaraca 40 godina. U braku ili partnerskoj zajednici živi 81% žena i 78% muškaraca. Stopa fertiliteta opada, opada i broj zaključenih brakova. Oko 30% brakova je bez dece, a razvodi se oko 20% bračnih parova. Raste prosečna starost pri stupanju u brak i rađanju dece. Među samohranim roditeljima je 77% žena, a u samačkim domaćinstvima ima ih 63.3%. Očekivano trajanje života kod žena je 76.5, a kod muškaraca 71.2 godina.

U predškolskim ustanovama devojčica ima 49% a dečaka 51%, a među zaposlenima 96% vaspitačica i svega 4% vaspitača. Među svršenim osnovcima je 48% i 52% dečaka, a među nastavnim osobljem 71% žena i 29% muškaraca. Među svršenim srednjoškolcima ima 50% devojaka i 50% mladića, a među profesorima 63% žena i 37% muškaraca. U školama za decu sa smetnjama u razvoju ima 40% devojčica i 60% dečaka. Među brućima je 55% devojaka i 45% mladića, među diplomcima 61% žena i 39% muškaraca, a među doktorantima je po 50% žena i muškaraca. Na visokim školama i fakultetima je 46% profesorki i 54% profesora. Muškarci i dalje u većem procentu koriste informacione tehnologije nego žene, čak i među mladima.

U ustanovama socijalne zaštite radi 88% žena i 12% muškaraca, dok među korisnicima usluga i pomoći ovih ustanova ima 44.7% žena i 55.3%. Među decom bez roditeljskog staranja ima 48% devojčica i 52% dečaka, a u hraniteljskim porodicama je 51.2% devojčica i 48.8% dečaka.

U pravosudnom sistemu radi 70.8% žena i 29.2% muškaraca. Među osuđenim punoletnim licima ima 90% muškaraca, a među maloletnim 95% dečaka. Počinioци porodičnog nasilja u 95% slučajeva su muškarci, a žrtve istog u 79% slučajeva su žene. Rasprostranjenost korupcije procenjuje se na 65% kod muškaraca i 35% kod žena.

Među zaposlenima ima 43% žena i 57% muškaraca, među samozaposlenima ima dvostruko više muškaraca nego žena, dok je u neformalnoj zaposlenosti broj muškaraca i žena približno isti. Među nezaposlenima ima 52% žena i 48% muškaraca. Stopa aktivnosti za žene je 51%, a za muškarce 67%. Ukoliko su bez dece, razlika je 6% na štetu žena, a ukoliko imaju decu, razlika se povećava na 25%. Kada je reč o poljoprivredi, žene su proizvođači u 23%, a pomažući članovi u 71% slučajeva. Muškarci zaposleni kod pravnih lica zarađuju oko 18% više od žena, i ta razlika je konstantna, bez obzira na stepen stručne spreme, čak i u slučaju starosne penzije.

U plaćenom radu, žene dnevno provode 2:09h, a muškarci 3:47h, dok u neplaćenom radu žene provode 4:51h i muškarci 2:17h. Približno onoliko vremena koliko žene u toku dana provedu pripremajući hranu u domaćinstvu, muškarci provedu ukupno u svim kućnim poslovima. Zbog čuvanja dece skraćeno radi 63% žena u odnosu na 37% muškaraca, zbog bolesti deteta sa posla izostaje 77% žena a 23% muškaraca, a o starim i bolesnim osobama brine 58% žena i 42% muškaraca. Slobodno vreme žena u proseku je 5:19h dnevno, a muškaraca 6:30h.

Na poslednjim izborima, u Narodnu skupštinu izabrano je 32.8% žena, a u novoj Vladi ima 26.3% ministarki. Tačnih podataka o broju državnih sekretarki i pomoćnica ministara nema, jer imenovanja još uvek traju, ali je realno pretpostaviti da se za prve broj kreće oko 30%, a za druge oko 40%. U gradovima i opštinama takođe još uvek dolazi do prekompozicija sastava, tako da se tačno stanje još ne može utvrditi, ali se i tu može pretpostaviti da je broj odbornica nešto preko 20%, a broj gradonačelnica ili predsednica opština oko 5%. Među direktorima firmi ima 20.8%, a na čelu upravnih odbora 14.3% žena. U popisu stanovništva, muškarci su definisani kao nosioci domaćinstva u 73% slučajeva.

7.6.3. Obrazovanje

Obzirom da je kod nas obavezno osmogodišnje školovanje, obuhvat školovanja dečaka i devojčica gotovo je potpuno isti. Šta više, u poslednjoj dekadi, došlo je do povećanja broja devojčica u odnosu na dečake na svim nivoima školovanja, uključujući i univerzitete, a čak i na doktorskim studijama sada ima podjednako devojaka i mladića. Iako se polako gubi i podela na tipično „muška“ i tipično „ženska“ zanimanja, na fakultetima društvenih nauka i umetničkim fakultetima preovlađuju studentkinje, dok je obrnut slučaj na tehničkim fakultetima. To uslovljava i manju tehničku pismenost kod žena, što se reflektuje i u manjoj upotrebi informacionih tehnologija, ali moderno doba diktira potrebu da se upotreba ovih tehnologija savlada, radi opstanka u informacionom društvu.

Međutim, mora se napomenuti da postoje velike uzrastne i regionalne razlike u vezi sa školovanjem, što je posebno vidljivo kod Romske dece, seoske dece i dece sa smetnjama u razvoju, kao i da se dostupnost obrazovanja smanjuje i socijalnim raslojavanjem usled tranzicije. Ukoliko i možemo biti zadovoljni brojem devojaka i žena koje se školuju, i postignutom ravnotežom u obuhvatu muške i ženske dece, ono što ostaje teško promenljivo jesu školski sadržaji. Iako u nastavnom kadru, osim na univerzitetima, pretežno učestvuju žene, nema pomaka u vezi školskih programa i udžbenika, koji su i dalje puni rodnih stereotipa, patrijarhalnih obrazaca i tradicionalističkog pristupa. Takva inercija doprinosi formiranju anahronih stavova o rodnoj ravnopravnosti, koji se kasnije odražavaju i u društvu. Rodne studije predaju se na veoma malom broju fakulteta i bez istinskog integrisanja u obrazovni sistem. Evidentno je i da nedostaje adekvatno obrazovanje o zdravlju, u okviru koga bi se obuhvatilo i reproduktivno zdravlje, na isti nači na koji nedostaje i vidljivo obrazovanje na temu očuvanja prirodnih resursa i čovekove okoline.

7.6.4. Zdravlje

Isti faktori koji proizvode rizik od siromaštva i nasilja, odnosno ekonomska kriza, populacioni gubici, nasleđe ratnih dejstava na prostorima bivše Jugoslavije, loša tranzicija, posledice sankcija i NATO bombardovanja, predstavljaju i faktore visokog rizika po zdravlje stanovništva. Zdravstveno stanje ugrožavaju i stres zbog nezaposlenosti, rašireni rizični stilovi ponašanja, ali i nemar prema životnoj sredini i njeno zagađenje. Sve ovo dodatno pogoršava i kriza u sistemu zdravstvene zaštite, odnosno besparica i sužavanje besplatnih prava na lečenje.

Iako je očekivano trajanje života veće za žene nego za muškarce, žene imaju dodatne specifične faktore rizika, odnosno opterećenja, jer na njih uglavnom pada i teret brige i nege za porodicu, posebno za decu ili bolesne članove porodice. Trudnoća, porođaj i materinstvo takođe proizvode dodatne potrebe zaštite vezane za žensko zdravlje. Svi pomenuti faktori posebno pogađaju višestruko diskriminisanu grupu, koje imaju problema i sa elementarnim ostvarivanjem i dostupnošću zdravstvene zaštite.

Na prvom mestu među uzrocima umiranja kod žena jesu bolesti srca i krvnih sudova, a zatim slede maligne bolesti. Hronične nezarazne bolesti koje dugoročno ugrožavaju zdravlje žena su kardiovaskularni problemi, maligni tumori, bolesti ishrane i metabolizma, opstruktivne bolesti

pluća, ali i poremećaji mentalnog zdravlja. Među ženama je manje pušača, manje onih koji konzumiraju alkohol, manje obolelih od HIV/AIDS-a, ali sa druge strane, žena je više među gojaznim osobama, i onima koje nemaju dovoljno fizičkih aktivnosti.

Žene ne poklanjaju dovoljno pažnje prevenciji od bolesti, pri čemu je posebno ugroženo reproduktivno zdravlje, učestalost abortusa je izuzetno visoka, a korišćenje kontraceptivnih sredstava minimalno.

Uredba o Nacionalnom programu zdravstvene zaštite žena, dece i omladine iz 2009.godine, dala je podršku nastojanjima za očuvanje i unapređenje zdravlja žena, posebno u periodu trudnoće, porođaja i materinstva. Merama primarne i sekundarne prevencije, koje se planiraju, mogla bi se umanjiti bar dva osnovna uzroka razboljevanja i umiranja žena. Kampanje za očuvanje ženskog zdravlja, za povećanje fizičkih aktivnosti, promocije zdravih životnih stilova, uravnotežene i zdrave ishrane, obavezni preventivni skrining dojke, grlića materice i debelog creva, povećanje dostupnosti zdravstvenih usluga, kao i uvođenje zdravstvenog vaspitanja u školski sistem, treba da doprinesu boljoj zdravstvenoj situaciji među ženama.

Problemi zagađenja prirodne sredine u dokumentima koji se tiču položaja žena, pomenuti su jedino u vezi uticaja na žensko zdravlje, pa se tako izričito nabrajaju kao jedan od faktora rizika u opisu stanja u Nacionalnoj strategiji za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti. U Inicijalnom CEDAW izveštaju Republike Srbije, napominje se da ima indicija za pretpostavku, na osnovu longitudinalnih (tzv. ekoloških) studija i nekih komparativnih analiza, da su se standardni ciklusi koji deluju na razboljevanje i umiranje stanovništva skratili, kao moguća posledica kumulativnog efekta većeg broja kritičnih događaja kojima je naše stanovništvo bilo izloženo: raspada i ratova na prostoru bivše Jugoslavije, sankcija, bombardovanja i hiperinflacione krize. Ovu pojavu bi trebalo temeljitije istražiti.

7.6.5. Nasilje

Problem nasilja nad ženama jeste jedan od dominantnih problema kako kod nas, tako i u svetskim razmerama. Ono je grubo kršenje ljudskih prava i predstavlja prepreku za postizanje rodne ravnopravnosti, budući da je zasnovano na neravnoteži moći u korist muškaraca, a pri tom je široko rasprostranjeno i u javnom i u porodičnom životu. Poboljšanjem zakonodavstva i donošenjem novih zakona, država je preuzela obavezu da nasilje nad ženama suzbije, i da žrtve nasilja zaštiti, ali i dalje postoji ozbiljan nedostatak kapaciteta, kaznena politika je blaga, a primena zakonskih propisa neujednačena. Pomak je ostvaren donošenjem odgovarajuće strategije, koja je započela sa uvođenjem preko potrebnih sistemskih rešenja. U sprečavanju i zaštiti učestvuju resorna ministarstva, odnosno centri za socijalni rad, policija, sudovi i tužilaštva, kao i zdravstvene ustanove. Otvoren je i niz sigurnih kuća, ali i dalje zaštitu pretežno obezbeđuju organizacije civilnog društva, u koje žrtve nasilja imaju i najviše poverenja. Riziku od nasilja izložene su praktično sve žene, ali su naročito ranjive žene iz višestruko diskriminiranih grupa.

Uz pomoć NVO zato se radi na pripremi i primeni objedinjenih protokola za postupanje u slučaju nasilja, sprovode se obuke u pravosudnim, policijskim i zdravstvenim ustanovama. Takođe se planira rad na prevaspitavanju počinitelaca, kao i kampanje za podizanje javne svesti

protiv nasilja. Doprinos daje i primena Rezolucije 1325 SBUN, koja akcenat stavlja i na ličnu, a ne samo nacionalnu bezbednost. Rezultati se postižu sporo, mediji se bave ovom temom uglavnom senzacionalistički, ali se može nadati da će doći do pozitivnih promena, obzirom na napore koji se ulažu, kao i na donacije koje se opredeljuju za ovu oblast.

7.6.6. Mediji

Uprkos pokušajima da se, kroz zakone o medijima, kodekse novinarskih udruženja i raznih edukacija za novinare, poboljša neseksističko izveštavanje i uravnoteži predstavljanje muškaraca i žena, u medijskom prostoru i dalje vlada kaos u tom pogledu. Čak i u tzv. ozbiljnim medijima, žene su najčešće ili odsutne ili prikazane na stereotipan način. Iako je, sa povećanjem žena na mestima odlučivanja, došlo i do povećanja njihove vidljivosti, klasičan slučaj je da se uz prikaze ozbiljnih tema o položaju žena, ili uz intervju sa ženama koje su istaknute u svojoj profesiji, u istom mediju nađu i neprilični sadržaji, vulgarni prizori i slično. Porast broja tabloidnih medija, koji proizvode senzacionalistički sadržaj, razne realiti emisije, prelaze sve granice korektnosti. U poplavi komercijalnih medija, žene se prikazuju kao objekti želje ili objekti za gledanje. Takvi ponižavajući ili pornografski medijski proizvodi, sa velikim prisustvom nasilja, imaju izrazito negativan uticaj i na žene, i na formiranje rodnih uloga, i na učešće žena u društvu. Takozvani „ženski mediji“ ojačavaju tradicionalnu sliku žene kroz stereotipne sadržaje „za domaćice“ ili se bave estradom i problemima fizičkog izgleda žena. Pod izgovorom da to „publika traži“ i u jurnjavi za zaradom, mediji su izgubili svaki kriterijum, pa je to posebno vidljivo i u oblasti rodne ravnopravnosti.

Slika 5.

“Kandidatkinje – monitoring prisustva žena kandidatkinja u medijima tokom predizbornih kampanja za lokalne i pokrajinske izbore u 2008”, Zavod za ravnopravnost polova i Novosadska novinarska škola, Novi Sad, 2008.

Publikacija sadrži empirijske podatke o prisustvu i kvalitetu prezentacije žena. Monitoring je pokazao da žena nema dovoljno i da mediji nisu izveštavali na način koji izaziva i preispituje stereotipe niti promovise poverenje u žene lidere i njihove liderske sposobnosti.

8. Gender i životna sredina

Slika 6. Civilno društvo i lokalna vlast, Arhus, Kragujevac

Proces urođnjavanja, odnosno ravnopravno rodno učešće u procesima donošenja odluka i kreiranju javnih politika skromno je predviđen u tekstovima nekoliko strategija i akcionih planova u Srbiji. Budući da je krovni akt za pitanje rodne ravnopravnosti **Zakon o ravnopravnosti polova**, možemo reći da tek predstoji rad na donošenju podzakonskih akata koja će definisati nadležnosti, principe nadzora nad primenom Zakona, obaveznost i sankcije u slučaju neispunjavanja odredbi Zakona.

Kada je reč o korelaciji akata o životnoj sredini i rodnoj ravnopravnosti, neophodan je proces harmonizacije i „urođnjavanja.“

Zakonodavni tekstovi i pravilnici i akta koji iz njih proizilaze u potpunosti se oslanjaju na zakonodavstvo EU (*acquis communautaire*) na povelje, deklaracije i načela kao što je, između ostalih, *Arhuska konvencija* koja se odnosi na slobodan pristup informacijama o životnoj sredini, uključivanje javnosti u donošenju odluka, uspostavljanje saradnje i umrežavanje lokalnih samouprava. Urađeni su modeli akata za primenu *Arhuske konvencije* na teritorijama lokalne samouprave, što su prvi akti posle donošenja međunarodnog ugovora kojim je ratifikovana Arhuska konvencija.

Radi se o modelima pravnih akata za jedinice lokalne samouprave u cilju primene Arhuske konvencije. To su modeli odluka o dostupnosti informacija, o pravu građana na učešću u donošenju odluka u oblasti zaštite životne sredine i pravo na pravnu zaštitu kada su ta prava povređena kao i odluka o osnivanju Zelenog saveta kao operativnog organa. Ovim odlukama ustanovljeno je nekoliko instituta koji obezbeđuju i obavezuju nadležne organe na određenoj lokalnoj teritoriji da moraju da postupaju na taj način, a to je ustanovljavanje Zelene skupštinske stolice, što znači obavezu za predstavnike Zelenog saveta da uzmu učešće u raspravi.

Primena Arhuske konvencije* i izrada akata koji će bliže definisati njenu primenu trebalo bi da bude analizirana i unapređena i iz ugla rodne ravnopravnosti i svakako bi trebalo da prođe, u aktima koja je bliže određuju na nacionalnom nivou, proces urođnjavanja. Ona je jedan od bitnih alata kojima se civilno društvo može služiti kada je reč o odlučivanju i upravljanju životnom sredinom.

8.1. Informisanje i učešće u donošenju odluka na lokalnu

Zakon o lokalnoj samoupravi koji bliže određuje nadležnosti lokalnih javnih uprava afirmiše politike decentralizacije i zagovara širenje nadležnosti lokalnih vlasti. Uloga Stalne konferencije gradova i opština u kreiranju i sprovođenju politika razvoja lokalne uprave je veoma značajna. Kada je reč o odnosu rodna ravnopravnost-životna sredina, SKGO- Radna grupa za rodnu ravnopravnost, i Sektor za zaštitu životne sredine, rade na podizanju kapaciteta i pripremi projekta koji će za cilj imati upravo urođnjavanje lokalnih samouprava u procesima i programima zaštite životne sredine.

Uvođenje i unapređenje mehanizama i odlučivanje na lokalnom nivou je, iskustvo govori, presudno kako za rešavanje bazičnih i vitalnih problema odbrane životne sredine od zagađenja i nepogoda, tako i za zastupanje i primenu rodno senzitivnog pristupa u procesima odlučivanja. Karakteristično je za informisanje na lokalnom nivou da je mnogo jednostavnije i brže doći do informacije, a samim tim i preduzeti akciju, bilo da je reč o formalnim ili neformalnim komunikacionim kanalima. Drugo, lokalna vlast je „bliža“ građanima i građankama i trebalo bi da je i osetljivija na njihova direktna, neophodna i osetljiva pitanja i potrebe.

Ranije u tekstu smo naveli koji su sve rodni mehanizmi uspostavljeni na lokalnom nivou, te u sistemu informisanja o pitanjima o zaštiti životne sredine i njihovom rodno-osetljivom uticaju, očekujemo ozbiljan angažman upravo lokalnih mehanizama.

**1Primer: u Članu 3, stav 9. Arhuske konvencije (Arhus, Danska, 1998.) stoji: „U granicama relevantnih odredaba ove konvencije, javnost će imati dostupnost informacija, mogućnost učestvovanja u donošenju odluka i dostupnost pravosuđa, kada se radi o pitanjima koja se tiču životne sredine, bez diskriminacije u pogledu državljanstva, nacionalnosti ili domicila, a u slučaju pravnog lica, bez diskriminacije u pogledu na registrovano sedište ili stvarni centar aktivnosti“. U tekstu nema ni pomena o rodnoj diskriminaciji, odnosno diskriminaciji po polu, etničkoj pripadnosti ili pripadnosti marginalizovanim i ranjivim grupama.*

8.2. Mediji i izveštavanje o rodnoj ravnopravnosti i zaštiti životne sredine

Sredstva informisanja, mediji na lokalnu su raznoliki ali im je jedna odlika zajednička i veoma bitna: izveštavaju redovno o događajima od važnosti za život svoje zajednice. Može se reći da su lokalni mediji otvoreniji za pitanja životne sredine, a naročito su agilni kada je reč o vanrednim situacijama, slučajevima opasnosti po okolinu, prirodnim nepogodama; onda je njihova uloga u smislu obaveštavanja i alarmiranja nezamenjiva. Štaviše, redovno imaju ulogu edukatora i vođe aktivnosti, tesno saraduju sa organizacijama civilnog društva i ne retko imaju status „*watch dog*“ prema lokalnoj vlasti.

Lokalni elektronski mediji su brojni u Srbiji, njihova programska i vlasnička struktura je različita, ali su svakako resurs čiji domet i značaj može biti mnogo veći.

Loša ekonomska situacija, odnosno ozbiljno ugrožavanje socijalnog statusa stanovništva, nedostatak sredstava i stalnih izvora prihoda, kako za građane tako i za lokalne medije, može biti uzrok za njihov prestanak rada, što može da ima negativan uticaj na procese informisanja a potom i donošenja odluka o vitalnim pitanjima za lokalnu zajednicu. To takođe može biti izgovor za odsustvo tema koje će građane upoznati sa procesima koji se bave rodno senzitivnim pitanjima ili pitanjima zaštite životne sredine i roda.

Mediji na nacionalnom nivou su brojni, raznoliki po vlasničkoj, programskoj, sadržajnoj strukturi, ali kao što je ranije u tekstu navedeno, pretežno su senzacionalistički nastrojani. Nekadašnja obrazovna, vaspitna uloga medija se skoro sasvim izgubila, tako da su retki primeri natpisa, programa, emisija koji se bave edukacijom u oblasti životne sredine. Međutim, to ne znači da ne postoje. Zato treba istaći televizijsku emisiju *Eko balans* koja informiše, podstiče, upozorava, animira javnost da bude aktivna prema problemima zaštite životne sredine. Kada uredništvo bude dobilo informaciju o projektima urođnjavanja u ovoj oblasti, očekujemo da će ovaj program imati podjednako zanimljiv i angažovan pristup.

Treba istaći emisije koje su posvećene agrarnoj proizvodnji u kojima se najčešće mogu čuti i videti prilozi o zaštiti životne sredine i njenim različitim sektorima i oblastima. Ne retko se u emisijama poput *Dobra zemlja*, *Znanje na dar* i drugim, vide reportaže o održivoj poljoprivrednoj proizvodnji, ekološkom pristupu, korišćenju energije iz obnovljivih izvora, najčešće biomasa, ženama u poljoprivrednim delatnostima, visoko obrazovnim ženama koje su incirale i svoje životne partnere da se upuste u rad na farmi i imanju. Ovi primeri su pozitivni, ali se nikako ne može reći da su strateški planirani niti da su deo neke informativno-komunikacione strategije sektornih ministarstava. Pre su odraz svesti građana i samih novinara i potrebe da se o ovim životno važnim temama govori.

Zbog ozbiljnog nedostatka edukativnih i zanimljivih televizijskih programa (televizija je u Srbiji daleko najuticajniji medij) a naročito onih koji bi imali *gender* pristup, institucije i organizacije često u okviru projekata realizuju i delimične PR kampanje i u sopstvenoj produkciji (ili uz pomoć produkcijskih kuća) snime i emituju dokumentarno informativni program. Ove emisije su dragocene, ali podaci o gledanosti i dometu izostaju, budući da i ovde, najčešće, izostaje monitoring. Takav dokumentarni serijal je realizovala i Uprava za ravnopravnost polova, koji je emitovan na RTS-u tokom poslednjeg kvartala 2012. godine

Uloga interneta na proces informisanja je velika, bez obzira što statistike navode da u Srbiji ima tek nekih 250.000 personalnih računara, a da je broj onih koji se koriste informacionim tehnologijama tek nešto veći. Internet izdanja ekoloških magazina uvek imaju domet do zainteresovane javnosti, koja uvek deluje aktivno prema pitanjima životne sredine. Dobar primer je Ekološki magazin.

Kreiranje i održavanje internet portala koji se bave ekologijom, životnom sredinom, različitim akterima i rodno senzibilisanim pristupima, najčešće je ishod rada na nekom konkretnom projektu. Internet stranice institucija, organizacija, udruženja, asocijacija bi, ovo važi za sve navedene, trebalo redovno ažurirati. Ove stranice su, odnosno mogu da budu, dragocen izvor informacija o aktivnostima za koje hoće da čuje zainteresovana javnost i koje hoće da širi ka ukupnoj društvenoj javnosti.

8.3. Zaštita životne sredine, urođnjavanje – primeri dobre prakse

U Srbiji su na polju ekologije veoma aktivne organizacije koje se zalažu za ostvarivanje ženskih prava i jednakih mogućnosti. One su u nekim slučajevima i organizacije koje vode ili učestvuju u akcijama zaštite životne sredine, u saradnji sa drugim OCD ili nadležnim institucijama i agencijama. Budući da je samo pitanje zaštite životne sredine i učešće žena i muškaraca u tim aktivnostima multidisciplinarno, OCD imaju i takav pristup.

Da bi se stekla kompletna slika o broju, vrstama, statusu OCD koje deluju na polju zaštite životne sredine, neophodno je da se uradi mapiranje organizacija i projekata na području Srbije. Ovaj postupak bi bio višestruko koristan, a najviše zbog harmonizacije delovanja različitih društvenih grupa na svim nivoima, lokalnom, regionalnom, nacionalnom.

Organizacije za očuvanje životne sredine - organizacije civilnog društva koje su rodno orijentisane ili su jasno deklarisanе kao feminsitičke organizacije u Srbiji, najčešće su orijentisane ka eko aktivizmu. Ekologija je za više njih osnovno životno pitanje. Ono što ih karakteriše jeste da su uvek kritičke prema institucijama i veoma netolerantne prema „ćutanju i pasivnosti administracije“. Ono drugo što ih karakteriše jeste da je domet njihovog aktivizma sužen i nema ozbiljniji uticaj na širu javnost.

Dobri primeri, kada se aktivnosti „ženskih OCD“ mogu pohvaliti ozbiljnim društvenim uticajem i realizacijom programa koji su ostvarili korist za zajednicu, postoje, prepoznati su i podržani kako od međunarodnih donatorskih agencija tako i od lokalne zajednice. Primer za to je rad Ženskog centra iz Užica koji se bavi organizacijom i sprovođenjem programa sakupljanja, selekcije i reciklaže tekstila, koji je zaposlio desetine žena kroz sistem javnih radova a u saradnji sa RZZO – Užice i lokalnom samoupravom.

Drugi dobar primer je rad i aktivnosti organizacije TERRA.S iz Subotice, koja od brojnih projekata i aktivnosti posebnu pažnju posvećuje promociji proizvodnje organske hrane, implementaciji odredbi Arhuske konvencije na području AP Vojvodine i promociji zaštite životne sredine.

Organizacija AARHUS iz Kragujevca je kredibilna organizacija na polju uticaja na procese odlučivanja i uloge civilnog sektora u planiranju politika zaštite i unapređenja životne sredine i njene aktivnosti su rezultirale uspostavljanjem „zelene skupštinske stolice“ u skupštini grada Kragujevca.

Primer dobre prakse je i saradnja i otvorenost Odbora za zaštitu životne sredine Narodne skupštine RS, koji organizuje redovne javne rasprave, slušanja, uz učešće predstavnika civilnog društva, akademskog sektora i medija.

Međutim, dijalog između vlasti i civilnog društva se odvija po principu „dva koraka napred, jedan nazad“ pre svega zbog ozbiljnog problema nadležnosti i narušenog kontinuiteta u procesima donošenja i sprovođenja odluka. Zbog izbornog procesa, ali pre svega zbog partokratske kadrovske politike, narušava se profesionalizam i kompetentnost i uspostavlja se diskontinuitet koji prouzrokuje nedostatak insitucionalnog pamćenja.

Box 5.

Osnovni zadaci 7. milenijumskih ciljeva za Srbiju do 2015. godine

1. Povećanje pošumljenih površina
2. Povećanje zaštićenih područja u odnosu na ukupnu površinu zemlje
3. Poboljšanje energetske efikasnosti
4. Smanjenje upotrebe čvrstog goriva u domaćinstvima
5. Povećanje broja stanovnika koji imaju održivi pristup ispravnoj vodi za piće
6. Povećanje broja stanovnika koji imaju pristup poboljšanoj zdravstvenoj zaštiti
7. Povećanje broja stanovnika koji imaju pristup sigurnom zakupu

9. Preporuke

9.1. Rodno senzitivan jezik

Uprava za rodnu ravnopravnost je na svojoj internet stranici gde se mogu naći sve osnovne informacije o legislativnom i institucionalnom okviru na polju rodne ravnopravnosti, objavila *Uputstvo o korišćenju rodno neutralnog jezika u javnoj komunikaciji*. U tekstu između ostalog

stoji: „Budući da jezik nije samo sredstvo komunikacije, već i pokazatelj odnosa moći i kontrole u jednom društvu i da može biti i sredstvo diskriminacije, naši naponi u kreiranju okvira i uslova za politiku rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti, podrazumevaju zalaganje za promenu i razvoj jezika. Smatramo da, kad god za to postoji mogućnost i uz poštovanje pravila srpskog jezika, treba upotrebljavati imenice ženskog roda za uloge, zvanja, funkcije, zanimanja i poslove koje obavljaju žene (na primer: doktorka, ministarska, vozačica, programerka...). Takođe smatramo da je upotreba oblika imenica u gramatičkom muškom rodu za uloge, zvanja, funkcije i zanimanja koja obavljaju i žene i muškarci, neprihvatljiva. Žene su osvojile sve sfere života i ovakva upotreba jezika je diskriminatorna. Ona čini žene nevidljivim a održava tradicionalne podele na „muška“ i „ženske“ uloge u našem društvu. Smatramo da jezik mora da sledi promene koje su se već dogodile u sferi društvenih odnosa i da, u skladu sa tim, doprinese vidljivosti žena u javnom životu, a ne održavanju stereotipa i predrasuda. Cilj ove preporuke je, dakle, društvena akcija kojom bi se rodna neravnopravnost koja se manifestuje kroz upotrebu rodno neosetljivog govora u javnoj sferi društvenog delovanja, izmenila u ime stvaranja novog ambijenta u kome se prihvataju društvene promene u rodnom ulogama i uvažavaju i afirmišu principi rodne jednakosti.“

Ono što nedostaje, ne samo ovom tekstu preporuka, nego i ukupnoj institucionalnoj i društvenoj javnosti, jeste uvođenje principa kontrole i nadzora nad primenom ovih zaključaka i preporuka kao i kontinuitet u radu tela za monitoring. Kao i u nekim napred navedenim primerima, monitoring je najčešće ad-hoc aktivnost direktno vezana za određeni projekat i nema elemente samoodrživosti.

Rodno senzitivni jezik bi trebalo, pre svega, uvesti u sistem osnovnog obrazovanja i trebalo bi da bude element stalnog socijalnog edukovanja.

9.2. Politike rodne ravnopravnosti i životna sredina

Rodna analiza politika zaštite životne sredine i održivog razvoja je neophodna kako bi se procenili uticaji i definisali pravci delovanja. Prvo bi trebalo uočiti različite potrebe muškaraca i žena, uočiti i razumeti odnose između njih, specifičnosti u njihovim pristupima resursima, analizirati vrste njihovih aktivnosti i ograničenja sa kojima se suočavaju.

Drugo, trebalo bi načiniti procene različitih uticaja predloženih ili postojećih politika, programa i zakonodavstva na žene i na muškarce.

Zatim predvideti sve uloge, potrebe i aktivnosti žena i muškaraca u okviru pojedinačnih programa i projekata, a potom napraviti i procenu učinka budućih planova i politika na njihove specifične interese i položaj.

Preporuke se odnose i na rodno budžetiranje kada je reč o sektoru životne sredine, koje podrazumeva da su potrebe i interesi žena i muškaraca, ravnopravno uključeni u politike rashoda i prihoda vezano za ovu oblast.

To ne bi bili odvojeni budžeti za žene ili muškarce, nego integracija svesti o pitanjima roda u politike, planove, programe i budžete svih državnih institucija, s namerom da se usmere sredstva i povećaju izdvajanja u cilju smanjenja ugroženosti i isključenosti u sektoru zaštite životne sredine.

Rezultat bi bio povećanje *odgovornosti* države za rodnu ravnopravnost, potrebe i osnaživanje žena i njihovih prava, *efikasnosti* osiguranjem da javni troškovi budu usmereni ka onima kojima su potrebni i namenjeni, *transparentnosti* u trošenju i *smanjenje korupcije*.

Sprovoditi *gender mainstreaming*, odnosno urodnjavanje politika, strategija i intervencija na polju zaštite životne sredine i održivog razvoja je složen zadatak koji podrazumeva promene u ukupnom zakonodavnom okviru kako u institucijama sistema, tako i harmonizaciju odredbi i rada institucija.

Neophodni koraci su:

- rodno osetljiva statistika, koje nema kad je u pitanju oblast zaštite životne sredine,
- primenjena rodna analiza,
- izgradnja kapaciteta pomoću različitih mera i mehanizama,
- kao i razvijanje rodno osetljivih planova i programa na svim nivoima, a naročito na lokalnom.

9.3. Jačanje kapaciteta

Jačanje kapaciteta javnog i civilnog sektora u smislu zastupanja rodne ravnopravnosti se mora obaviti kroz:

- rad na podizanju kapaciteta institucija i lokalne uprave, organizacija civilnog društva,
- edukaciju i afirmativnu akciju u medijima,
- obuke i edukaciju na svim nivoima, obuke nastavnika i profesora,
- edukaciju mladih kroz redovne i alternativne obrazovne aktivnosti,
- realizaciju *twinnings* projekata i učenje kroz *best practice* primere u saradnji sa srodnim regionanim i evropskim organizacijama civilnog društva, lokalnim i regionalnim samoupravama i akterima,
- obrazovanjem i zdravstvenim vaspitanjem dece od najranijeg uzrasta bez rodnih predrasuda i stereotipa.

9.4. Informisanje i pristup informacijama od javnog značaja

Pristup informacijama od javnog značaja iz oblasti očuvanja životne sredine koje spadaju u informacije od najvišeg interesa, predstavljaju preduslov za ozbiljno podizanje nivoa i kvaliteta učešća javnosti u procesima očuvanja prirode i života ljudi.

Preporuke za dalje aktivnosti i mere koje bi trebalo preduzeti odnose se na:

- Dalje razvijanje sistema ranog obaveštavanja i upozoravanja,
- Saradnja sa informativnim glasilima,
- Omogućiti i povećati korišćenje informacionih tehnologija
- Održavanje redovnih javnih rasprava, građanskih tribina,
- Vodjenje akcija i kampanja za podizanje svesti

9.5. Nadzor, zagovaranje i PR kampanje

Razvijati mehanizme za nadzor nad sprovođenjem politika, zakona, odluka i aktivnosti, kako bi se prevazišlo loše stanje koje postoji zbog nedosledne, slabe i nesistematske primene usled nedostatka monitoringa, koji se ogleda u nepostojanju mehanizama za korekcije uredbi, procedura za unapređenje primene, a potrebno je uvesti i institucionalizovati građanski nadzor i nad kreiranjem politika i obezbediti rodno ravnopravno učešće u odlučivanju.

Neophodno je formiranje jake mreže relevantnih fokusnih institucija i obezbeđenje redovnog protoka informacija o životnoj sredini ka nadležnim organima i javnosti.

Kada je reč o zagovaranju, a s obzirom da su organizacije koje se bave pitanjem žena i životne sredine pretežno okrenuta ka eko-feminizmu a ostale organizacije koje se bave očuvanjem životne sredine nisu naročito *gender* senzitivne, potrebno je da se njihova delovanja sinhronizuju, harmonizuju i organizuju kroz aktivne mreže, asocijacije ili alijanse. Tako će postati kredibilne u procesu zagovaranja politika pred intstitucijama.

Da bi se u sferi životne sredine i održivog razvoja sprovodilo urodnjavanje procesa i politika, potrebno je i kreirati i voditi kampanje za podizanje svesti i stalno uključivati najširu javnost.

Anex 1. LISTA AKRONIMA i SKRAĆENICA

AP – autonomna pokrajina
CEDAW – Commettee for Elimination of Descrimination Against Women
EBRD – European Bank for Reconstruction and Development
EC – European Commision
EU – European Union
EPA – Environmental Protection Agency
EU RTD – EU Research, Tehnology, Development
FAO – Food and Agriculture Organization
FoSDI – Fond socijalne i demokratske inicijative
GED – Gender, Environment, Development
GRI – Global Reporting Initiative
MDG – Millennium Development Goals
NVO – nevladina organizacija
OCD – organizacija civilnog društva
OSCE – Organization for Security and Cooperation in Europe
OECD – Organization for Economic Cooperation and Development
OXFAM - confederation of 17 organizations working together to find lasting solutions to poverty and injustice
REC – Regional Environmental Centar
RZS – Republički zavod za statistiku
RZZO – Rapublički zavod za zapošljavanje i obrazovanje
SC – Security Council (Savet Bezbednosti UN)
SIDA – Swedish International Development Agency
SKGO – Stalna konferencija gradova i opština
UN – United Nations
UNEP – United Nations Enviromental Program
UN WOMEN – United Nations program for women
UNCED – United Nations Conference on Environment and Development
WORLD BANK – Svetska banka

Anex 2.

Reference i preporuke za dalje čitanje:

- *Agenda 21, Agenda for Action*, UNCED, Rio de Janeiro, 1992.
- *Arhus Convention*, Arhus, Denmark, 1998.
- *Beijing Declaration and Platform for Action*, 4th World Conference on Women, Beijing 1995.
- *CEDAW and SC Resolution 1325/ a quick guide: Women, Peace and Security*, UNDP, UN Women
- *Energy strategy 2020*, European Union
- *Evropska povelja o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou, SKGO, Savet evropskih opština i regija sa partnerima*
- *Gender and Sustainable Development-maximising the economic, social and environmental role of women*, report, OECD, 2008
- *Gender Mainstreaming in OSCE Environmental Projects, manual, 2012.*
- *Gender and Environment-a guide to the integration of gender aspects in the OSCE's environmental projects*, Vienna 2009.
- *Gender Mainstreaming in Practice*, UNDP, Regional Center for Europe and CIS, 2005.
- *Gender, Environment and Millennium Development Goals: the UNEP Perspective, by Joni Seager and Klaus Toepfer*, UNEP, 2005
- *Gender, environment and sustainable development: understanding the linkages*, Irene Dankelman, Dankelman and Davidson 1988.
- *Guidelines for Emergency Preparedness*, UNFAO, Rome
- *Depleted uranium in Serbia and Montenegro*, UNEP report, 2002.
- *Manual for Gender Mainstreaming: employment, social inclusion and social protection*, European Commission, 2008.
- *Politika zaštite životne sredine i socijalna politika*, EBRD, maj 2008.
- *Powerful Synergies: Gender Equality, Economic Development and Environmental Sustainability*, UNDP, September, 2012.
- *Pregled stanja životne sredine u Republici Srbiji*, UN- Ekonomska komisija za Evropu, 2007.
- *Rod i upravljanje otpadom*, Višnja Baćanović, Beograd, 2011.
- *Vodiči kroz EU politike – Životna sredina*, Nataša Dragojlović i Tanja Mišćević, Evropski pokret u Srbiji, 2012.
- *World Development Report, 2012.*
- *Žene i muškarci u Srbiji, statistički almanah za 2011.* Republički zavod za statistiku RS, 2012.
- *Pravo na ravnopravnost polova*, prof.dr Marijana Pajvančić, Novi Sad, 2008.
- *Žene i muškarci u Srbiji-šta nam govore brojevi*, Marina Blagojević Hjuson
- *Diskriminacija žena na tržištu rada u Srbiji*, grupa autorki
- *Preduzetništvo žena u Srbiji*, prof. dr Marija Babović
- *Položaj žena na tržištu rada*, prof.dr Marija Babović
- *Usklađivanje privatnog i profesionalnog života*, Jelena Sekulić
- *Smernice i kontrolna lista za donosioce odluka u vezi sa sprovođenjem i poštovanjem rodne ravnopravnosti*, grupa autorki

- *Statistički godišnjak RZS RS, Životna sredina 2012. Osuđena punoletna lica za krivična dela protiv životne sredine u 2009. god.*
- **Agarwal, B.**, 'The gender and environment debate'. In: Keil, Roger et al. (eds), *Political ecology: global and local*. London, Routledge, 1998.
- **Arizpe L. Paz F. and Velasquez M.**: *Culture and Global Change*, 1996.
- Barrig, M. and A. Wehkamp (eds), *Engendering development: experiences in gender and development planning*. The Hague, Novib, 1994.
- **Braidotti, R.** et al., *Women, the environment and sustainable development: towards a theoretical synthesis*. London, Zed Books, 1994.
- **Boserup, E.**, *Women's role in economic development*. London, Earthscan, 1989.
- **Carson, R.**, *Silent spring*. Greenwich, Fawcett Publications, 1962.
- **Dankelman, I.** and J. Davidson, *Women and environment in the Third World: alliance for the future*. London, Earthscan, 1988.
- **Environment Liaison Centre (ELC)**, 'Women and the environmental crisis: a report of the proceedings of the workshops on women, environment and development, July 10-20, 1985'. Nairobi, ELC, 1985.
- **Hermens, Janske**, 'We are poor people, they do not care about us: a case study on gender, sources of power and benefits from development projects in a northern Indian village'.
- **Occasional Paper 78**. Nijmegen, Social Sciences, University of Nijmegen, 1998.
- **Kelkar, K. and N. Dev**, *Gender and tribe: women, land and forests in Jharkhand*. New Delhi, Kali for Women, 1991.
- **Masika, R.** (ed.), *Gender, development, and climate change*. Oxford, Oxfam, 2002.
- **Menon, G.**, 'Ecological transitions and the changing context of women's work in tribal India'. *Purusartham*, (1991), pp. 291-314.
- **NEDA**, 'Rights of women to the natural resources land and water'. *Working Paper Women and Development 2*. The Hague, Ministry of Foreign Affairs, 1997.
- **Neefjes, K.**, *Environments and livelihoods: strategies for sustainability*. Oxford, Oxfam, 2000.
- **Rocheleau, D.** 'Gender and biodiversity: a feminist political ecology perspective'. In: Joekes, S. et al., 'Gender relations and environmental change'. *IDS Bulletin*, vol. 26, no.1, (1995), pp. 9-16.
- **Women's Environment and Development Organization (WEDO)**, *Women's action agenda for a peaceful and healthy planet*. New York, WEDO, 2002.
- *World Politics; Economic Development and Gender Equality: is there a gender Kuznets curve? – Joshua Eastin and Aseem Prakash*
- **Maria Nieves Rico**: *Gender, the Environment and the Sustainable Development*, for UN ECLAC, 1998.
- *Research on Gender, Environment and Social Development*, Institut for Social-Ecological Researches, Frankfurt am Main, 2001.
- *Nacionalna strategija održivog razvoja*, Republika Srbija
- *Izveštaj o stanju životne sredine u Republici Srbiji*, Agencija za zaštitu životne sredine, 2011.

- **Aleksić Ivana**, 2006, Inter-relations between Environmental Protection and Social Aspects of Sustainable Development, report for Serbian Strategy of Sustainable Development Project
- **Berger, Gerald**, 2008. Review Report: Development of the Sustainable Development Strategy of the Republic of Serbia, Research Institute for Managing Sustainability (RIMAS), Vienna
- University of Economics and Business Administration, The European Sustainable Development Network (ESDN), Vienna
- COWI, 2007. Municipal Infrastructure Investments for Solid Waste Management in Serbia; Review of Financial, Legal and Institutional Options and Conditions, COWI A/S, Denmark
- Economic Commission for Europe (ECE), 2007. Enhancing The Regional SEE Cooperation In The Field Of Climate Change – Climate Change Framework Action Plan for the SEE Region, and the Establishment of a Sub-Regional, Virtual Climate Change Related Centre for Research and Systematic Observation, Education, Training, Public Awareness, and Capacity Building, Economic Commission for Europe (ECE).
- European Commission, 2006, Serbia 2006 Progress Report, Commission Staff Working Document, Brussels, 08.11.2006
- Government of the Republic of Serbia, 2003, Poverty Reduction Strategy Paper for Serbia, Belgrade.
- Government of the Republic of Serbia, 2005, First Progress Report on the Implementation of the Poverty Reduction Strategy in Serbia, Belgrade.
- Government of the Republic of Serbia, 2005, Serbian National Strategy for Accession of Serbia and Montenegro to EU, Belgrade
- Government of the Republic of Serbia, 2007, National Environment Strategy (NES), Belgrade Government of the Republic of Serbia, 2007, Second Progress Report on the Implementation of the Poverty Reduction Strategy in Serbia, Belgrade.
- Government of the Republic of Serbia, 2007, Millennium Development Goals in the Republic of Serbia, Monitoring Framework, Belgrade.
- Government of the Republic of Serbia, 2007, Needs of the Republic of Serbia for International Assistance in the period 2007-2009, Belgrade.
- **Ilic, Marina**, 2006, Review of the status of the environmental sector in Serbia
- IPCC, 2007. Climate Change 2007: The Physical Science Basis, Summary for Policymakers,
- Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC.
- **Pešić, Radmilo V.**, 2006, Economic activity and the status of the environment in Serbia, report for Serbian Strategy of Sustainable Development Project
- REC (2001), Strategic Environmental Analysis of FR Yugoslavia, commissioned by Sida.
- Treaty establishing the Energy Community, 2005

Anex 3.

Izvod iz statističkog almanaha *Žene i muškarci u Srbiji, 2011.* Republički zavod za statistiku RS

- ◆ 78% свих мушкараца и 81% свих жена живе у браку/заједници. Од тога 29% односно 30% живи без деце, а 49% односно 51% живи у браку/заједници са најмлађим дететом старости до 17 година (према попису из 2002. године).
- ◆ Жене чине 77% свих лица која живе ван брака са најмлађим дететом млађим од 17 година. Укупно 7% жена и 2% мушкараца спадају у ову категорију (према попису из 2002. године).
- ◆ У периоду између 1980. и 2010. забележен је константан пад закључених бракова, којих је у 2010. години за око трећину мање него 1980. године.
- ◆ Стопа укупног фертилитета пала је са 1,6, колико је износила 2001. године, на 1,4 у 2010. години.
- ◆ Број деце коју рађају мајке старе од 15 до 19 година опао је за више од трећине у последњих десет година.
- ◆ Жене и мушкарци у просеку ступају у први брак две године старији него што је то био случај 2005. године, и то жене са 27, а мушкарци са 30 година.
- ◆ Чак двоструко више мушкараца него жена умре у старосној доби 30–59 година углавном од болести крвотока и тумора. Три пута више мушкараца него жена умире услед саобраћајних повреда и самоубиства.
- ◆ Међу ученицима и ученицама који су завршили средњу школу 2010. године, најзаступљенији образовни профили код девојчица су гимназија, економија, право и администрација, као и здравство и социјална заштита, а код дечака машинство и обрада метала, електротехника и гимназија.
- ◆ Не само што је на високе школе и факултете уписано више жена (55%), већ је и више жена (61%) међу свим дипломираним студентима (подаци из 2009. године).
- ◆ Међу дипломираним студентима, мушкарци чине више од половине у подручјима природних наука, математике и информатике (61%), као и технике, производње и грађевинарства (56%), а жене чине већину свих дипломираних у подручјима образовања (чак 91%), здравства и социјалне заштите (77%), уметности и хуманистичких наука (65%), као и друштвених наука,

пословања и права (62%). Мање-више изједначен је број студената и студенткиња који дипломирају у подручјима услуга, пољопривреде и ветерине.

◆ У 2009. години први пут се изједначио број жена и мушкараца који су докторирали, а жене

чине 44% свих доктора наука, магистара и специјалиста међу наставницима и сарадницима

на високим школама и факултетима.

◆ Мушкарци у већем броју користе рачунаре и интернет него што то чине жене, чак и међу

младима.

◆ Иако има мање девојчица без родитељског старања, оне су чешће смештене у хранитељске породице.

◆ 95% свих осуђених пунолетних лица за кривично дело насиља у породици били су мушкарци,

а 5% жене (у 2010. години).

◆ Чак 95% свих малолетних осуђених лица су дечаци (подаци из 2010. године).